

A portrait of Eleutherios Benizelos, an elderly man with a white beard and mustache, wearing round glasses, a white shirt, a dark bow tie, and a dark suit jacket. The background is dark and textured.

Ελευθέριος Βενιζέλος

80 χρόνια από το θάνατό του



Νικόλαος Παπαδάκης
Γενικός Διευθυντής Εθνικού Ιδρύματος «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

«Η Μεγάλη Παρασκευή της Ελλάδος»

Σαν σήμερα πριν από 80 χρόνια, στις 18 Μαρτίου του 1936, έφυγε από τη ζωή, εξόριστος στο Παρίσι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Την ίδια μέρα τα «Αθηναϊκά Νέα» κυκλοφορούσαν με πένθιμο πλαίσιο και κορυφαίο πρωτοσέλιδο τίτλο: «Η Μεγάλη Παρασκευή της Ελλάδος». Ο Γεώργιος Φτέρης, ένας από τους σημαντικούς δημοσιογράφους της εποχής, έγραφε προφητικά:

«Ο τρόμος μας εἶναι ὅτι θά γίνωμε πάλι μικροί. Καί ὅτι θά χάσωμεν τό μεγαλεῖον τῶν ἠθικῶν διαστάσεων, τάς ὁποίας ἔλαβεν ἡ Ἑλλάδα ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του [...] Ἐδῶ δέν πρόκειται πλέον δι’ ἓνα Ἑλληνα, ἔστω καί τόν σπανιώτερον, ἔστω καί τόν ἐξαιρετικώτερον, πού πεθαίνει. Ὑπό τήν ἀνάμνησίν του ἔχομεν κατατεθειμένα, φίλοι καί ἐχθροί, ὅλα τά ἐθνικά κεφάλαιά μας, ὅλα τά πιστοποιητικά τῆς ζωτικότητός μας, ὅλους τους θησαυρούς τῆς νεωτέρας ἱστορίας μας».

Πριν από αυτόν, συνεχίζει ο Φτέρης, η Ελλάδα «έτελείωνε εἰς τήν Θεσσαλίαν, τὰ Βαλκάνια ἤσαν περίπου ἄγνωστα, ἡ Εὐρώπη εὐρίσκετο ἀφαντάστως μακρυνά. Τότε ἐπεφάνη ὁ δημιουργός, καί ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ νέα ἱστορία μας [...] Θάλασσες, ἀκρογῆα, βουνά, νησιά, ἀπό τήν Κρήτη ἕως τά βάθη τῆς Μακεδονίας, ἀπό τήν Ἡπειρο ἕως τή Θράκη καί τήν Ἀνατολή, ὅλη ἡ γεωγραφία τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἐζοῦσε ἐπὶ χρόνια καί χρόνια κάτω ἀπό τή λάμψι του. Αὐτή ἡ μεγάλη λάμψις, ἡ ὁποία ἔχει φωτίσει ὅλες τίς σελίδες τῆς νεωτέρας ἱστορίας μας, ἔσβυσε σήμερα. Ἐγινε κάτι σάν τό παγερό φαινόμενο τῆς ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου, πού ἀφίνει στό στερέωμα τῆς Ἑλλάδος τήν πένθιμη ἀγωνία τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς».

Αλλά και ο σατιρικός στίχος του Πωλ Νορ, στην αντιβενιζελική «Βραδυνή», ήταν εξίσου εύγλωττος:

«Καί τώρα τί θά γίνωμεν χωρίς τόν Βενιζέλο;

Ἄχαρι προμηνύεται καί ζοφερόν τό μέλλον.

Ἀνάγκη ν’ ἀποκτήσωμεν εὐθύς ἀμέσως ἄλλον.

Καί νά τόν καταστήσωμεν, ὅπως αὐτός, μεγάλον».

«Καί τώρα τί θά ἀπογίνωμεν;» ήταν ο πανομοιότυπος τίτλος σε πολλές εφημερίδες. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, πάντως, λίγες ημέρες πριν πεθάνει, ανησυχούσε πολύ. Είχε εξομολογηθεί στο δημοσιογράφο Ελευθέριο Κοτσαρίδα το φόβο του ότι αν δεν άλλαζαν μυαλά οι Έλληνες, η Ελλάδα κινδύνευε να επανέλθει στην εποχή, κατά την οποία οι Ευρωπαίοι «ἐζητοῦσαν τήν γνώμην καί τοῦ Μαυροβουνίου ἀκόμη, ὄχι ὅμως τῆς Ἑλλάδος».

TIMES (Λονδίνο)

«Ο Βενιζέλος κέρδισε υπέρ της Ελλάδος ολόκληρη αυτοκρατορία και όταν ανατράπηκε από τον λαό ακολουθήσαν συμφορές, τις οποίες ούτε η ικανότητα του ήταν δυνατὸν να τις αποτρέψει [...] Ὑπὸ τὴν ηγεσία του, ἡ Ελλάδα ἀπὸ μικρὸ καὶ πολυτάραχο κράτος ἔγινε μια ἀπὸ τις κύριες μικρές δυνάμεις τῆς Ευρώπης».

(Απόσπασμα ἀπὸ εκτενὲς ἀφιέρωμα τῆς εφημερίδας
στον Βενιζέλο με ἀφορμὴ τὸν θάνατό του)

DAILY TELEGRAPH (Λονδίνο)

«Ο Βενιζέλος δεν θα μείνει στην ιστορία μόνον ως επαναστάτης αλλά και ως ειρηνοποιὸς και ως μέγας Ευρωπαίος».

(Απὸ τὴ νεκρολογία τῆς εφημερίδας)

LE FIGARO (Παρίσι)

«Ο Βενιζέλος για μια εικοσαετία, ακόμα και όταν ήταν εξόριστος, κυριαρχούσε στην Ελλάδα και ο ρόλος του δεν περιοριζόταν μόνο εντὸς τῆς πατρίδος του. Κατὰ τις διαπραγματεύσεις τῆς εἰρήνης και στα μεταγενέστερα χρόνια, υπῆρξε ἓνας ἀπὸ τους τρεῖς ἢ τέσσερις πολιτικούς ἀνδρες τῆς Ευρώπης που ἀσκησαν τὴ μεγαλύτερη επιρροή. Απὸ τὴν εποχὴ τοῦ Βασιλέα Μίνωα, ὁ κόσμος δεν εἶδε Κρητικό σαν αὐτόν».

(Απόσπασμα ἀπὸ τὴ νεκρολογία τῆς γαλλικῆς εφημερίδας)

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ

«Κάθε ἡμέραν σχεδὸν ἔπρεπε τό ταχυδρομεῖο νά τοῦ φέρῃ πακέτα τὰ βιβλία. Ὅ,τι νέο ἐξεδίδετο εἰς τό Λονδίνον ἢ τό Παρίσι, τό ἐλάμβανε, τό ἐδιάβαζε, τό ἐσχολίαζε. Καθισμένος εἰς τό γραφεῖον του μέ τό βιβλίον, πού διάβαζε ἐμπρός του, τό τετράδιο δίπλα καί τό στυλό τοῦ στό χέρι δέν ἐδιάβαζε, μελετοῦσε. Ἐσχολίαζε, ἐσημείωνε, ἔκρινεν, συνεφώνει ἢ διεφώνει, ἐκώνευεν μέ καταπληκτικὴ ἀφομοιωτικὴ δύναμι ὅ,τι ἄξιζε τόν κόπον νά ἀφομοιωθῇ».

(18 Μαρτίου 1936)



Χιλιάδες λαοῦ υποδέχονται στο λιμάνι και συνοδεύουν στους δρόμους των Χανίων τὸ μεγάλο νεκρό.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ (Σπύρος Μελάς)

Ἔηλθε νά πράξῃ –καί νά πράξῃ μεγάλα– σέ μία χώρα πούτρεμε μήπως χάσῃ διὰ τῆς ἐκπληρώσεως, τὰ ὄνειρά της, τό μοναδικὸ θέμα τῆς πιδό φθινηῆς καί πιδό πρόστυχης "φιλολογίας"! Αὐτὰ τὰ "ὄνειρα" καί τὰ κούφια λόγια περὶ αὐτῶν τῶν "ὀνείρων" ὠνόμαζαν –καί ὀνομάζουν ἀκόμα καί σήμερα μερικοὶ μονοκλοφοροῦντες κύριοι– "παραδόσεις τῆς φυλῆς"! ... Ὁ Βενιζέλος, σαρώνοντας τὰ λόγια, βγάζοντας ἀπὸ τὴ μέση τὰ σάλια τῶν ρητόρων τῆς δεκάρας, ἔδωξε γιὰ πάντα τὴν εὐκολία. Τὰ ὄνειρα, τὰ παραμύθια, τοὺς μαρμαρωμένους βασιληάδες, τὰ μισοτηγανισμένα ψάρια, κάθε παλμό καί κάθε πόθο, τόν ἔφερε στό πλαίσιο τῆς δυνατότητος. Ὁ Βενιζέλος στάθηκε ἡ πιδό ἀντιακαδημαϊκὴ φυσιογνωμία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος: ἡ συζήτησις –γιὰ τὴν πράξι· ἡ ἔρευνα καί ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν πράξι».

(20 Μαρτίου 1936)

ΟΡΑΜΑΤΙΣΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΟΣ

Ανιχνεύοντας την ιδεολογική ταυτότητα του Βενιζέλου

Για τον επαναστάτη, τον πολιτικό, τον διπλωμάτη, τον μεταρρυθμιστή, τον άνθρωπο Ελευθέριο Βενιζέλο έχουν γραφτεί χιλιάδες σελίδες, έχουν εκφωνηθεί εκατοντάδες λόγοι και έχουν στηθεί ανδριάντες, προτομές και μνημεία σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της ελληνικής επικράτειας, αλλά και στο εξωτερικό. Και είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι τόσο αυτός ο θαυμασμός της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ελλήνων όσο και το επιστημονικό ενδιαφέρον, παρά τη χρονική απόσταση από τον θάνατό του, αντί να μειώνονται, αυξάνουν. Εντούτοις, 80 χρόνια μετά τον θάνατό του, υπάρχουν αρκετά κεφάλαια από την τρικυμιώδη σταδιοδρομία του που δεν έχουν φωτισθεί επαρκώς. Ένα από αυτά είναι η θεωρητική του κατάρτιση, η καταγραφή των ιδεών του και η τεκμηρίωση της πολιτικής του ιδεολογίας. Πρόσφατα το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» και το Ίδρυμα της

Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία εξέδωσαν από κοινού τον συλλογικό τόμο «Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του: ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές», που αποτελεί μια γενναία συνεισφορά στον τομέα αυτό. Σύμφωνα πάντως με πολλές μαρτυρίες ο Βενιζέλος ήταν ένας μανιώδης αναγνώστης και η βιβλιοθήκη του το 1933 «ανερχόταν σε 25.000 τόμους περίπου, γεγονός που χαρακτηρίζει **«Ένα Βενιζέλο διανοούμενο»**, κατά την έκφραση του λόγιου Σπυρίδωνος Θεοτόκη, που είχε αρχικά αναλάβει την ταξινόμησή της. (σχετική αναφορά στο άρθρο της Ελένης Γαρδίκας – Κατσιαδάκης στον παραπάνω τόμο). Στο άρθρο που ακολουθεί γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης της πολιτικής σκέψης του Βενιζέλου, της ιδεολογικής συγκρότησής του και των επιρροών που δέχθηκε στις πολιτειακές και κοινωνικές του αντιλήψεις.

Αριστοτέλης-Θουκυδίδης

-Γαλλική Επανάσταση

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανατράφηκε σε ένα επαναστατικό περιβάλλον όπου κυριαρχούσε το πάθος της ελευθερίας. Μεγάλωσε ανάμεσα σε καπετάνιους των κρητικών επαναστάσεων, κοντά στον πατέρα του άκουσε τα συνθήματα του κρητικού αλυτρωτισμού και ένιωσε μέσα του τα πρώτα εθνικά σκιρτήματα.

Τον Νοέμβριο του 1886, σε ηλικία 22 ετών, επικεφαλής Κρητών φοιτητών στην Αθήνα, θα διαμαρτυρηθεί στον Βρετανό πολιτικό Ιωσήφ Τσάμπερλαιν για δηλώσεις του σε σχέση με το Κρητικό ζήτημα:

Τὴν ἔνωσιν τὴν θέλομεν, [...] [πρωτίστως] ἔνεκα τοῦ ἔθνικοῦ αἰσθήματος, ὅπερ ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀγωνίζεται διαρκῶς πρὸς ἀπόκτησιν τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ἐλευθερίας, δι' ἧς καὶ μόνης εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν προορισμὸν του ἐν τῇ σταδιοδρομίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ.

Οι θέσεις που διατύπωσε απευθυνόμενος στον Τσάμπερλαιν, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Σβολόπουλο, δεν εξέφραζαν μόνον τον κρητικό αλυτρωτισμό, που ήταν, άλλωστε, διάχυτος στις τάξεις του κρητικού στοιχείου της Αθήνας. Εξέφραζαν παράλληλα τις φιλελεύθερες πεποιθήσεις του, που ταυτίζονταν με την εθνική αποκατάσταση της πατρίδας του.

Οι ευρωπαϊκές επιδράσεις σε συνδυασμό με αυτές που είχε δεχθεί κατά τη φοίτησή του στη Νομική Σχολή Αθηνών συνέβαλλαν στη συγκρότηση της πολιτικής και νομικής του σκέψης. Η μεγάλη εκτίμησή του σε ορισμένα ευρωπαϊκά πρότυπα από πλευράς νομοθεσίας και νομικής επιστήμης, η πολύπλευρη νομική του παιδεία θα αποτελέσουν ένα πρόσθετο πλεονέκτημα, το οποίο θα του επιτρέψει αργότερα να προβεί στην ουσιαστική ανανέωση του κρητικού και κατόπιν του εθνικού δικαίου.

Στα πρώτα βήματα της δικηγορικής του σταδιοδρομίας δεν έγινε όμηρος της μαχόμενης δικηγορίας. Η γνώση ξένων γλωσσών του επέτρεπε να έρχεται ευκολότερα σε επικοινωνία με τα νέα ρεύμα-



Στις 18 Μαρτίου 1936. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πεθαίνει αυτοεξόριστος στο Παρίσι, στην κατοικία της οδού Μποζόν 22. Στη φωτογραφία η πολιτική και η στρατιωτική ηγεσία της Γαλλίας αποχαιρετά το μεγάλο σύμμαχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών, στο Παρίσι.

τα που κυριαρχούσαν στην πολιτική και τη νομική σκέψη αλλά και να ενημερώνεται από τις μεγάλες ευρωπαϊκές εφημερίδες, που ήταν διαθέσιμες στα Χανιά, για τα πολιτικά γεγονότα που διαδραματίζονται στον ευρωπαϊκό χώρο. Ήδη από το 1889, στις πρώτες αγορεύσεις του στην κρητική Συνέλευση, αναφέρεται στα διαδραματιζόμενα στα ευρωπαϊκά Κοινοβούλια. Στα Χανιά και ιδιαίτερα στο προάστιο της Χαλέπας όπου κατοικούσε, ζούσαν τότε αρκετοί δυτικοευρωπαίοι, μια διεθνής στρατιωτική και διπλωματική ελίτ, με τους οποίους διατηρούσε στενές σχέσεις η κοινωνία της πόλης των Χανίων και βέβαια ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η Χαλέπα αποτέλεσε τη μεγάλη διπλωματική σχολή για τον Βενιζέλο, όπου, όπως σημειώνει ο Νι-

κόλαος Τωμαδάκης, είχε «πρόχειρον καὶ τὴν διπλωματικὴν ἄμιλλαν μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν».

Ο Βενιζέλος αποστρεφόταν την προγονοπληξία, η οποία, όπως πίστευε, είχε «σκοτώσει» το αρχαίο πνεύμα στη νεότερη Ελλάδα. Εντούτοις υποστήριζε ότι:

τὰ [αρχαία] Ἑλληνικὰ διδάσκουν τὸν ἄνθρωπο νὰ εὐρίσκη τὸν κόσμον ἐνδιαφέροντα καὶ τὸν κάνουν νὰ βλέπη τὰ πράγματα ὅπως εἶναι, ὥστε ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς νὰ μὴν εἶναι ἡ παγερὰ πικρὰ ὑπόθεσις, πὺν παρουσιάζουν συχνὰ οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς ἀλλ' ἀντιθέτως, κάτι πολὺν περισσότερον.

Μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων του επέτρεψε να προσεγγίσει κριτικά τα σύγχρονα ιδεολογικά ρεύματα. Η συνθετική του σκέψη και η εμπειρική προσέγγιση των πολιτικών φαινομένων του επέ-

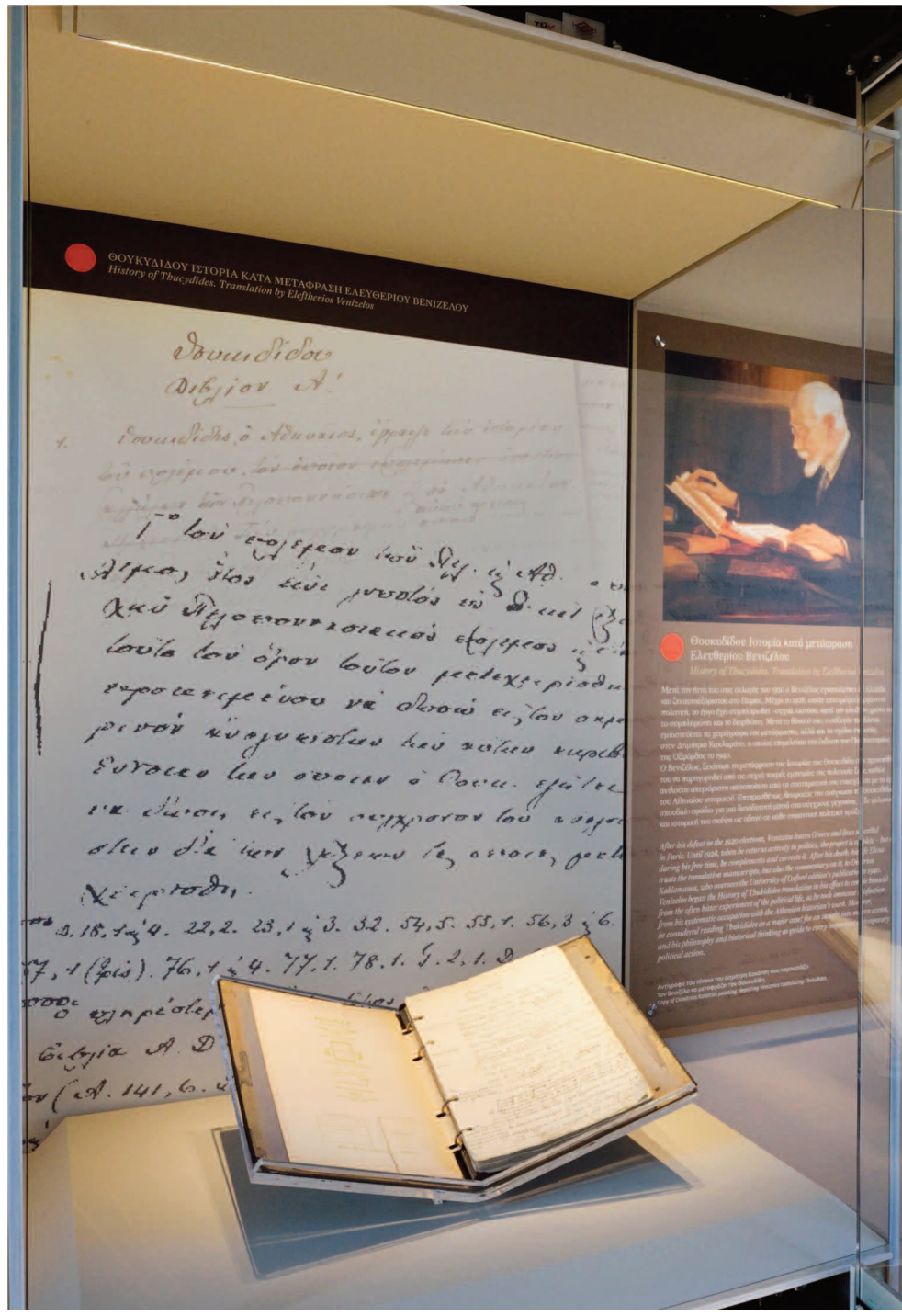
τρέψαν να επεξεργαστεί και να αφομοιώσει στοιχεία και ιδέες τόσο από την αρχαία ελληνική σκέψη, όσο και από τις σύγχρονες πολιτικές θεωρίες. Στο ιδεολογικό του οπλοστάσιο συνυπήρχαν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, κυρίως ο Θουκυδίδης και ο Αριστοτέλης, και οι νεότερες δυτικές αντιλήψεις.

Όπως επισημαίνει η Ελένη Γαρδίκας-Κατσιαδάκη, το ενδιαφέρον του Βενιζέλου για τον Θουκυδίδη, που χρονολογείται από τη νεανική του ηλικία, όταν με τη βοήθεια μετάφρασης διάβαζε το δυσνόητο αρχαίο κείμενο, ήταν απότοκο του πνευματικού και πολιτικού περιβάλλοντος στο οποίο διαμορφώθηκε ο πολιτικός κόσμος του 19ου αιώνα στη Δύση. Η συστηματική

κή ενασχόληση με το έργο του Αθηναίου ιστορικού, όπως είχε εκμυστηρευθεί στον Δημήτριο Κακλαμάνο, ήταν για τον Βενιζέλο πηγή ικανοποίησης, παρηγοριά μέσα στις συχνά πικρές εμπειρίες της πολιτικής του ζωής. Η ανάγνωση του Θουκυδίδη ήταν ένα σπουδαίο εφόδιο που του προσέφερε τη δυνατότητα για μια διεισδυτική ματιά στα γεγονότα. Η φιλοσοφική και ιστορική του σκέψη ήταν για τον Βενιζέλο οδηγός σε κάθε σημαντική πολιτική πράξη.

Αναζητώντας, όμως, κανείς τις βαθύτερες ρίζες της πολιτικής σκέψης του Βενιζέλου, τις βρίσκει απλωμένες στο γόνιμο έδαφος της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας. Ο ίδιος με υπερηφάνεια, σε διάφορες ομιλίες του επιβεβαίωνε την επίδραση που είχε ασκήσει ο Αριστοτέλης στην πολιτική και ιδεολογική του συγκρότηση. Η βαθύτερη σχέση που πρέπει να έχει η πολιτική με την ηθική, η αλληλουχία μεταξύ των ιδεών της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και του νόμου· ακόμα η σημασία της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά και η υποχρέωση του πολιτικού να έχει ως οδηγό «πάσης πράξεώς του τὸ κοινὸν συμφέρον» είναι θέσεις του ιδεολογικού οπλοστασίου του, τις οποίες διακήρυξε επανειλημμένα στην πολιτική του σταδιοδρομία και έχουν στενή οργανική σχέση με τις πολιτικές αρχές του Αριστοτέλη. Στον «άθανατο Σταγειρίτη», όπως αποκαλούσε τον Αριστοτέλη, κατέφυγε συχνά για να τεκμηριώσει την πολιτική του θεωρία και αυτόν επικαλέστηκε στην πρώτη του επικοινωνία με τον αθηναϊκό λαό στην πλατεία Συντάγματος τον Σεπτέμβριο του 1910.

Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, σε μια ανθολόγηση των βασικών πολιτικών αρχών του Αριστοτέλη, υποστήριξε ότι έχουν ως υπέρτατο κριτήριο αξιολόγησης



Το πρώτο βιβλίο της Μετάφρασης της Ιστορίας του Θουκυδίδη από τον Βενιζέλο, όπως εκτίθεται στο Μουσείο – Οικία Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα.



Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και τα μέλη της Επιτροπής της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών για την εκπόνηση του νέου καταστατικού χάρτη της Κρητικής Πολιτείας. (1906-1907).

των πολιτειών το «κοινὸν συμφέρον» των πολιτών, γεγονός καθοριστικό για τη νομιμότητα ή όχι των κυβερνήσεων.

Και ακόμα, το αίτημα του Αριστοτέλη πρόβαλε καίρια

στη συνείδηση τῶν δυτικοευρωπαίων τὴν ἐσώτατη συνοχή τῆς πολιτικῆς μὲ τὴν ἠθική, τὴν ἐννοιακὴ σύμφυση τῆς πολιτείας μὲ τὴν πραγμάτωση τοῦ δικαίου στὴν κοινωνία, τὴν ἀποστολὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας νὰ κατοχυρώνει καὶ νὰ προάγει τὴν εὐημερία ὅλου τοῦ λαοῦ, τὸ δικαίωμα τελικὰ τοῦ λαοῦ νὰ μὴ ὑποτάσσεται, ἀλλὰ νὰ ἀντιστέκεται, σὲ κυβερνήσεις ἀντίθετες πρὸς τὸ “κοινὸν συμφέρον” [...] Καὶ ἔτσι, ἀκόμη καὶ σήμερα, ἡ εὐρωπαϊκὴ, ἀλλὰ ἤδη καὶ οἰκουμενικὴ, πολιτειολογία καὶ πολιτικὴ ἐπιστήμη [...] δὲν, ἔχει παύσει νὰ φέρει ἐκδηλὰ καὶ στὴ μέθοδο καὶ στὴ προβληματικὴ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ρωμαλέας ἀριστοτελικῆς ρίζας τῆς.

Για τον Βενιζέλο η σύνθεση του αριστοτελικού ιδεώδους και των ευρωπαϊκών ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων προέκυπτε ως αυτονόητη επιλογή. Κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο μέλος της γαλλικής Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών, τον Ιούνιο του 1919, μίλησε για την ιδεολογική επίδραση που του είχε ασκήσει η γαλλική σκέψη:

Εἰς τὰς ἀρχὰς τὰς ἐξαπολυθείσας ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν ὀφείλω τὴν καλυτέραν ἔμπνευσιν τῆς δράσεώς μου. Καί, ἂν κατώρθωσα ἐνίοτε νὰ τὰς ἐφαρμόσω καλῶς, πρέπει νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς γαλλικῆς σκέψεως ἡ ἐπιτυχία.

Ο καταγγελτικός του λόγος στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας κατά των εκτροπών από τη νομιμότητα, η αντίστασή του στις παρεκβάσεις του πολιτεύματος και η θέση του ότι σε αυτές τις περιπτώσεις ο λαός έχει δικαίωμα να μην υποτάσσεται, αλλά να αντιστέκεται απέναντι σε καθεστώτα που αυθαιρετούν, καταπατούν τις ελευθερίες και το κοινό συμφέρον, εκφράζουν αρχές που συνδέονται άρρηκτα με τον Αριστοτέλη, τη γαλλική σκέψη και τον πολιτικό φιλελευθερισμό.

Στις 10 Φεβρουαρίου του 1897, την επομένη του βομβαρδισμού των Κρητών επαναστατών στο Ακρωτήριο από τους στόλους των Μεγάλων Δυνάμεων, απηύθυνε ανοικτή επιστολή προς τους ευρωπαίους λαούς:

Ζητοῦμεν διὰ μέσου τῶν καταστροφῶν τῆς ἐπαναστάσεως νὰ ἰδρῦσωμεν ὀριστικὴν ἐλευθερίαν, εἰρήνην καὶ ἰσοπολιτείαν μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν συμπολιτῶν μας Μουσουλμάνων. Εἰρήνην καὶ ἰσοπολιτείαν, τὴν ὁποῖαν δὲν δύναται νὰ μᾶς ἀσφαλίσῃ οὔτε ἡ ἀπαίσις Κυβέρνησις τοῦ ἐστεμμένου δολοφόνου, οὔτε ἡ ἀσθενικὴ διοίκησις, ἣν δημιουργοῦσι νόθα πολιτεύματα.

Η επιστολή είχε ως στόχο την ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Η επανάσταση είχε ανάγκη από συμμάχους. Ο Τύπος, οι λαοί της Ευρώπης, οι διανοούμενοι και οι φοιτητές σήκωσαν κραυγή διαμαρτυρίας κατά των κυβερνήσεών τους. Τα κείμενα του Βενιζέλου είχαν καθοριστική συμβολή στη διαμόρφωση του κλίματος των ημερών. Έδωσαν αυτό που έλειπε, το ιδεολογικό και το πολιτικό υπόβαθρο της επανάστασης: ελευ

θερία, ειρήνη και ισοπολιτεία. Αξίες, που από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης ενέπνεαν και ξεσήκωναν τους λαούς της Ευρώπης στους αγώνες τους για την απόκτηση ελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών.

Ανθρώπινα δικαιώματα-ελευθερίες του λαού

Μετά το 1901, οπότε άρχισε η σύγκρουσή του με τον Υπάτο Αρμοστή Κρήτης, πρίγκιπα Γεώργιο, οι εθνικοί στόχοι του συμβαδίζουν πλέον με την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας. Απέναντι στη δεσποτική εξουσία του ηγεμόνα, πρόβαλε επιτακτικά η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των λαϊκών ελευθεριών. Όσο πιο αυταρχική γινόταν η εξουσία, άλλο τόσο πιο αιχμηρή γινόταν η αρθρογραφία του στον *Κήρυκα*. Τον Ιούνιο του 1902 δημοσίευσε ένα πύρινο άρθρο, επιλέγοντας το συμβολικό τίτλο «Μολών λαβέ».

Σε αυτό υπογράμμιζε:

ὅπου ἡ ἐξουσία ἀφαιρεῖ τὰς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ διὰ πραξικοπήματος, ἐκεῖ ἀνοίγεται πλέον ἡ νόμιμος ὁδὸς τῶν ἐπαναστάσεων καὶ ἐκ τῆς ὁδοῦ ταύτης νικητὴς θὰ ἐξήρχετο ὁ ὑπὲρ τῶν ἐλευθεριῶν του ἀμυνόμενος λαός, συντριβὼν ἀνηλεῶς πᾶσαν ἐναντίαν δύναμιν.

Στις παραμονές της Επανάστασης του Θερίσου, ο Βενιζέλος αναγνωριζόταν ως ηγέτης της πιο ανήσυχης και προοδευτικής μερίδας του κρητικού λαού. Ο εκφραστής ενός πολιτικού ρεύματος με φιλελεύθερη ιδεολογία και συγκεκριμένες προγραμματικές αρχές, που έβρισκαν μεγάλη απήχηση στα μεσαία στρώματα, στους επιστήμονες, στους εμπόρους των μεγάλων πόλεων, στους διανοούμενους – οι περισσότεροι από τους οποίους, όπως διαπίστωναν ξένοι παρατηρητές, ήταν γαλλομαθείς και φιλελεύθεροι – και σε μια ομάδα παλιών αγωνιστών με ισχυρές επιρροές στα χωριά. Στη διάρκεια της Επανάστασης του Θερίσου ο Βενιζέλος κέρδισε τη συμπάθεια της δημοκρατικής κοινής γνώμης της Ευρώπης. Ο γενικός πρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας στα Χανιά Χάουαρντ γράφει στα απομνημονεύματά του ότι ο Γάλλος και ο Ιταλός πρόξενος είχαν σαγηνευθεί από την προσωπικότητα και τις αρετές του Βενιζέλου.

Ο Βενιζέλος, τελικά, με την ευρωπαϊκή του κουλτούρα, την οικειότητα και την άνεσή του να κυκλοφορεί μεταξύ των διεθνών κύκλων της Χαλέπας και να συνδιαλέγεται επί ίσοις όροις μαζί τους, είχε κερδίσει τη συμπάθεια και πολλές φορές τον θαυμασμό των δημοσιογράφων και των διπλωματών που είχαν πολύ μεγαλύτερη κατανόηση για τις απόψεις και τις τοποθετήσεις του απ' ό,τι οι συμπατριώτες του και τις μετέφεραν με ευκολία στις κυβερνήσεις και στις εφημερίδες τους.

Τα ατομικά δικαιώματα, η προστασία των προσωπικών ελευθεριών και η επιβολή της νομιμότητας αποτελούν κυρίαρχες διεκδικήσεις του Βενιζέλου σε ολόκληρη την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Το 1902 από τις στήλες του *Κήρυκα* διατύπωνε την αρχή ότι σε μια κοινωνία το ιδανικό της ελευθερίας πρέπει να συνδυάζεται με την τήρηση της τάξης: υπό την



Ο Υπάτος Αρμοστής Κρήτης Πρίγκιπας Γεώργιος σε μεταγενέστερη φωτογραφία με την μετέπειτα σύζυγό του Πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη. Σε αντίθεση με τον Γεώργιο, φορέα απολυταρχικών ιδεών και με προσωπικό μένος κατά του Βενιζέλου, η Μαρία, διάσημη ψυχαναλύτρια και μαθήτρια του Φρόιντ έτρεφε εκτίμηση στο πρόσωπο του Κρητικού πολιτικού.

προϋπόθεση όμως ότι στο όνομα της δημόσιας τάξης δεν θυσιάζονταν τα έμφυτα δίκαια του ανθρώπου και οι προσωπικές ελευθερίες των πολιτών. Το 1906, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας, προχωρούσε ακόμη περισσότερο. Χαρακτήριζε ως πεμπουσία ενός καταστατικού χάρτη την προστασία των προσωπικών ελευθεριών, υποστηρίζοντας ότι

Κράτος, τὸ ὁποῖον κατορθώνει νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν προσωπικὴν ἐλευθερίαν τῶν πολιτῶν, ἐκπληροῖ τὸν κυριώτερον αὐτοῦ ἂν ὄχι τὸν μόνον σκοπὸν τῆς ἀποστολῆς του.

Το υπέρτατο αυτό δικαίωμα δεν μπορούσε να αποτελεί προνόμιο μιας μερίδας του λαού. Οι πλειοψηφίες όφειλαν να το εγγυηθούν και για τις μειοψηφίες.

Ο κορυφαίος Άγγλος θεωρητικός του φιλελευθερισμού Τζον Στιούαρτ Μίλλ είχε προειδοποιήσει για τον κίνδυνο να επικρατήσουν τυραννικές πλειοψηφίες, οι οποίες δεν θα είχαν ανοχή στην εξαίρεση και στις γνώμες της μειοψηφίας. Ο Βενιζέλος, αναλύοντας από το βήμα της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών τη θεμελιώδη σημασία της προστασίας των μειοψηφιών σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, υποστήριξε ότι

«ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι ἡ ὑπερτάτη δύναμις, ἡ ὁποία διέπει τὰ ἀνθρώπινα πράγματα».

Επίσης, αναφέρθηκε στον κίνδυνο της «τυραννικῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐκάστοτε πλειοψηφιῶν» και κάλεσε τους πληρεξούσιους της Συνέλευσης να συνειδητοποιήσουν ότι ψηφίζοντας το νέο Σύνταγμα της Κρήτης δεν ψηφίζουν

«πολίτευμα μίας πολιτικῆς μερίδος, οὔτε καν τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ [...] πολίτευμα διὰ τὸν λαόν».



Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με επαναστάτες στο Θέρισο.

Οι συνεδριάσεις των κρητικών Συνελεύσεων πολλές φορές αντανakλούσαν τις εντάσεις που προκαλούσε, μεταξύ των πληρεξουσίων, η προστασία των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας. Για τα δικαιώματα αυτά, τις συνταγματικές και τις θρησκευτικές ελευθερίες των μειοψηφιών και των μειονοτήτων, ο Βενιζέλος, σε ομιλία του, τον Μάιο του 1910, υπενθύμισε στους πληρεξουσίους του κρητικού λαού ότι το ελληνικό πνεύμα είναι κατεξοχήν ελεύθερο: *εἶναι πνεῦμα ἀνὸς ἡς πρὸς πᾶσαν ἀντίθετον γνώμην [...] πᾶς περιορισμὸς τῆς ἐλευθέρως ἐκδηλώσεως, τῆς γνώμης τῶν μειοψηφῶν ἰδίως, πρέπει νὰ ἀποκρούεται πάση δυνάμει.*

Ένα χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1911, ενώπιον της ελληνικής Βουλής, κατά τη συζήτηση για τη σύσταση του Συμβουλίου της Επικρατείας, επανέλαβε και κωδικοποίησε τις αρχές που έπρεπε να διέπουν το φιλελεύθερο πολίτευμα της Ελλάδας. Ο Έλληνας πολίτης έπρεπε να γίνει «*ἀληθῶς ἐλεύθερος πολίτης*» που να έχει όχι μόνον τα ατομικά δικαιώματα τα απορρέοντα από το Σύνταγμα, αλλά και όλα τα άλλα, τα οποία του εξασφαλίζουν οι νόμοι και του επιτρέπουν να τα υπερασπιστεί «*κατὰ τῆς ἐκάστοτε τυραννικῆς ἐξασκήσεως τῆς Ἀρχῆς ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ*».

Φραγμό στην ανεξέλεγκτη άσκηση της εξουσίας αποτελεί ο σεβασμός προς τη νομιμότητα· και συμμόρφωση προς την κυριαρχία του νόμου σημαίνει ότι

ὁ ὑπουργὸς εἶναι κατώτερος τοῦ νόμου, διότι ὁ νόμος, πρέπει νὰ εἶναι ἀνώτερος καὶ τοῦ μικροῦ ὑπαλλήλου καὶ τοῦ ἀνωτέρου, ἀνώτερος πασῶν τῶν Ἀρχῶν, ἀνώτερος καὶ τοῦ ὑπουργοῦ καὶ τοῦ Βασιλέως ἀκόμη.

Οι θέσεις αυτές του Βενιζέλου ανάγονται σε κεφαλαιώδεις αρχές του φιλελευθερισμού, όπως τις ανέπτυξαν οι κορυφαίοι θεωρητικοί του. Τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου ή κατά τη διατύπωση του Βενιζέλου «*ἔμφυτα δικαιώματα*», η διάκριση των εξουσιών, ο έλεγχος της εξουσίας για την ορθή εφαρμογή των νόμων, η θεσμοθέτηση της ευθύνης της κυβέρνησης ενώπιον της Βουλής, οι θρησκευτικές ελευθερίες είναι αρχές που διαπερνούσαν την πολιτική φιλοσοφία του ήδη πριν από την Επανάσταση του Θερίσου. Κατά την αναθεώρηση του κρητικού Συντάγματος το 1906 υποστήριζε ότι οι εκάστοτε κυβερνώντες:

διὰ πᾶσαν των πράξεων εἶναι ὑπόχρεοι νὰ δίδουν λόγον καὶ ἐνώπιον τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ τόπου καὶ ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης, ἢ ὁποῖα εἶναι τὸ τελικὸν κριτήριον εἰς τὸ ὁποῖον λογοδοτοῦμεν καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ βουλευόμενοι διὰ τὰ κοινά.

Τον Αύγουστο του 1909, ένα χρόνο πριν αναλάβει πρωθυπουργός, καταγγέλλοντας το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας ότι υπηρετούσε τα συμφέροντα των Ανακτόρων, της πλουτοκρατίας και των φατριών, ο Βενιζέλος είχε τεκμηριώσει για ποιους λόγους ο λαός έπρεπε να επαναστατήσει κατά ενός συστήματος, το οποίο αδιαφορούσε για τα γενικά συμφέροντα και

ἀπέβλεπε μόνον εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν συμφερόντων, ὅτε μὲν τοῦ στέμματος, ὅτε δὲ τῆς μίας πλουτοκρατικῆς ὀλιγαρχίας, ὅτε δὲ τῆς



Λέων Γαμβέττα. Γάλλος πολιτικός και φιλέλληνας, ιδρυτής της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας. Συγκρούστηκε με το οικονομικό κατεστημένο και τον συντηρητισμό της γαλλικής πολιτικής σκηνής. Διετέλεσε πρωθυπουργός της Γαλλίας. Οι ιδέες του επηρέασαν την πολιτική σκέψη του Ελευθερίου Βενιζέλου.



Δημήτριος Ράλλης. Διετέλεσε κατ' επανάληψη Πρωθυπουργός της Ελλάδας. Αντιτάχθηκε με σφοδρότητα στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου.

ἐκάστοτε κρατούσης φατριάς, οὐδέποτε ὁμῶς εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ἔπλασε δὲ δίκτυον πολλαπλῶν ἀθεμίτων συμφερόντων, καταστησάντων ἀδύνατον τὴν ἀνόθευτον λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος.

Όταν ο λαός είναι δέσμιος άνομων συμφερόντων και ενός καταπιεστικού πολιτικού συστήματος:

ἡ ἐπανάστασις δὲν εἶναι ἀπλῶς δικαίωμα, ἀλλ' ἀποβαίνει καθήκον τῶν λαῶν, ὅσοι διατηροῦσιν ἀκόμη τὴν ἀναγκαίαν ζωτικότητα ὅπως ἀντιδράσουν κατὰ τοιαύτης καταστάσεως.

Ριζοσπαστισμός απέναντι στην οπισθοδρόμηση

Αυτό το ανατρεπτικό κήρυγμα του Βενιζέλου κατά των προνομίων της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας και των αθέμιτων συμφερόντων που συγκρούονταν με το κοινό συμφέρον, εκφράζει με σαφήνεια τις ιδεολογικές και πολιτειακές συντεταγμένες ενός φιλελεύθερου επαναστάτη, καθώς και τις καταβολές της θεωρητικής του συγκρότησης. Ταυτόχρονα φανερώνει την εσωτερική του βεβαιότητα και τη βαθιά

του πίστη για τις μεγάλες αλλαγές που είχε ανάγκη η Ελλάδα. Αλλαγές που υπερέβαιναν πλέον τον πολιτικό φιλελευθερισμό και είχαν σαφή προσανατολισμό προς τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό. Το 1908 αυτοπροσδιοριζόταν ως ριζοσπάστης και δήλωνε ότι ευχαρίστως θα παραχωρούσε στους αντιπάλους του την ονομασία «φιλελεύθεροι». Ήδη ο Βενιζέλος είχε δεχθεί τη σοβαρή επίδραση του ριζοσπαστικού ρεύματος, το οποίο από τα μέσα του 19ου αιώνα είχε απλωθεί στη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία. Ο ίδιος, μεταγενέ-



Ο Βενιζέλος αγορεύοντας στη Βουλή.

στερα, θα παραλληλίσει ιστορικά τη δική του επικράτηση στην πολιτική σκηνή το 1910, με την επιβολή της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας από τον Γάλλο ριζοσπάστη πολιτικό Γαμβέτα.

Ο ριζοσπαστισμός του Λέοντα Γαμβέτα και ιδίως αυτός του Λέοντα Μπουρζουά, εξελίχθηκε από τα μέσα του 19ου έως την αυγή του 20ού αιώνα ως ένα κίνημα αντίδρασης απέναντι στον ακραίο οικονομικό φιλελευθερισμό, ο οποίος οδηγούσε στην εξαθλίωση των μαζών και των οικονομικά ανίσχυρων· και αντιστρατεύθηκε επίσης τον σοσιαλισμό, που επιζητούσε την κατάργηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ατομικής ιδιοκτησίας. Ο Μπουρζουά, απελευθερώνοντας τον ριζοσπαστισμό από ατέρμονες θεωρητικές αναζητήσεις, έδωσε στο γαλλικό ριζοσπαστικό κόμμα σαφή ιδεολογική και πολιτική φυσιογνωμία: κόμμα δημοκρατικό, οργάνωση της κοινωνίας με τους κανόνες της λογικής και της ηθικής, έμφαση στη συνεταιριστική ιδέα, προστασία της ηθικής και της κοινωνικής αξιοπρέπειας του ανθρώπου καθώς και απόρριψη της πάλης των τάξεων ως μέσο για την πρόοδο της κοινωνίας. Το έργο του Μπουρζουά *Solidarité* (Αλληλεγγύη) καθόρισε το κοινωνικό πρόγραμμα και τις σημαντικές μεταρρυθμίσεις των Γάλλων ριζοσπαστών. Παράλληλα, η άνοδος στην εξουσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων στη Μεγάλη Βρετανία το 1906 και οι μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που επέβαλε η ριζοσπαστική πτέρυγα του κόμματος, καθόρισε και σε αυτή τη χώρα τον ενεργό κοινωνικό ρόλο που αναλάμβανε το κράτος για να βοηθήσει τους πιο φτωχούς και τους πιο αδύνατους. Στις απάνθρωπες συνθήκες που είχε επιβάλει ο πρωτόγονος καπιταλισμός, οι ριζοσπάστες απάντησαν με ένα πρόγραμμα που πρότασε την κοινωνική προστασία των ασθενέστερων και καταπιεσμένων τάξεων.

Στους λόγους του Ελευθερίου Βενιζέλου, οι αδύναμοι και οι απόκληροι της κοινωνίας είχαν πάντα ξεχωριστή θέση. Στη Συντακτική Συνέλευση των Κρητών το 1906 έλεγε: «Ομολογώ ότι μου άρεσκει πάντοτε να υποστηρίζω τους ασθενεστερούς». Το 1914 ως πρωθυπουργός θα τονίσει στη Βουλή ότι οι κυβερνήσεις δεν πρέπει να συμμαχούν ούτε με το κεφάλαιο ούτε με την εργασία, πλην όμως πρέπει να λαμβάνουν μέτρα για τη βελτίωση της θέσης των ασθενέστερων. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους δέχθηκε στη Βουλή τα πυρά του Δημήτριου Ράλλη, ο οποίος τον κατηγορήσε για τη φιλεργατική πολιτική του. Στην απάντησή του, ο Βενιζέλος βρήκε την ευκαιρία να ασκήσει αυστηρή κριτική στο κοινωνικό σύστημα, το οποίο είχε κατορθώσει να παράγει πλούτο, αλλά είχε αποτύχει στη δίκαιη διανομή του και αναρωτήθηκε:

«Εἶναι δυνατὸν σήμερον, κύριοι, νὰ μὴν ἀναγνωρίζεται, ὅτι ἀληθῶς ἡ διανομὴ τοῦ κεραινομένου πλούτου δὲν ἱκανοποιεῖ τὸ γενικότερον κοινωνικὸν συμφέρον, τὸ αἰσθημαὺν τῆς δικαιοσύνης, τὸ ὅποιον ἔχουνσι καὶ οἱ κάτω εὐρισκόμενοι ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνω;

Ο Ράλλης εκφράζοντας την αντίδραση της συντηρητικής μερίδας της ελληνικής



Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄. Οπαδός της απόλυτης Μοναρχίας και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ήρθε σε σφοδρή ιδεολογική και πολιτική σύγκρουση με τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο εξανάγκασε δυο φορές σε παραίτηση.

κοινωνίας για τις μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου, στην ίδια συνεδρίαση άσκησε κριτική στη φιλεργατική νομοθεσία, που προωθούσε η κυβέρνηση, διότι ικανοποιούσε τους πολλούς κατά των ολίγων. Ο πρωθυπουργός επισήμανε ότι στην πραγματικότητα οι εργάτες ήταν λίγοι αλλά «ἐὰν ἦσαν ὄντως πολλοὶ [...] ὀλίγοι ἐξ ἡμῶν θὰ εὕρισκόμεθα εἰς τὴν αἵθουσαν ταύτην ἀντιπροσωπεύοντες τὸν λαὸν αὐτόν».

Μολονότι οι εργάτες ήταν λίγοι «δὲν ἔπεται διὰ τοῦτο ὅτι ἡ Πολιτεία ἡ ἔχουσα τὴν ἀντίληψιν τῶν νεωτέρων τάσεων καὶ ροπῶν τῆς κοινωνίας, ὅτι [...] δύναται νὰ ἀδιαφορῇ πρὸς τὴν τύχην αὐτῶν». Δεν μπορείτε, κατέληξε ο Βενιζέλος απευθυνόμενος στον πρώην πρωθυπουργό, να περιφρονείτε τα «κατώτερα καὶ ἀφανέστερα» στρώματα της κοινωνίας.

Ο στενός συνεργάτης του Βενιζέλου, Στέφανος Στεφάνου, περιγράφοντας τη ριζοσπαστική πολιτική του, κατά την πρώτη περίοδο της πρωθυπουργίας του, γράφει:

Ἀστὸς ὁ Βενιζέλος, ἴνδαλμα τῆς ἀστικῆς Ἑλλάδος, ἐλησμόνησε τὸν ἀστόν, δυσηρέστησε τὴν τάξιν του, τὴν ἐζημίωσεν οὐσιαστικὰ καὶ σκληρὰ καί, μάλιστα, προτοῦ ἀκόμῃ τῆς δώσῃ τὴν ἀποζημίωσιν δι' ὅσα τῆς ἤρπαξε. Καί, φυσικὰ, πράττων τοῦτο, ἐκινδύνευεν ἀπὸ τὰ πρῶτα, πολιτικὰ του βήματα εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, νὰ καταποντισθῇ πολιτικῶς ὡς ἐπικίνδυνος ριζοσπάστης.

Όταν ο Βενιζέλος ανήλθε στην εξουσία, στις μεγάλες χώρες του δυτικού κόσμου βρισκόταν σε εξέλιξη ένας ευρύς κύκλος σημαντικών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, τις οποίες, από την πρώτη κιόλας περίοδο της διακυβέρνησής του (1910-1915) θα επιχειρήσει να τις μεταφυτεύσει στην Ελλάδα. Ήδη, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία είχε

νομιμοποιήσει τη λειτουργία των συνδικάτων και το δικαίωμα στην απεργία και είχε καθιερώσει τη δωρεάν λαϊκή και υποχρεωτική βασική εκπαίδευση.

Αργότερα, οι Γάλλοι δημοκράτες, ύστερα από σφοδρές αντιδράσεις, κατόρθωσαν, μόλις στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, να επιβάλουν την προοδευτική φορολόγηση των μεγαλύτερων εισοδημάτων με σκοπό να μειώσουν τις κοινωνικές ανισότητες και να ενισχύσουν τους οικονομικά αδύναμους. Σε όλες τις μεταρρυθμίσεις ήταν πρόδπλος ο ρυθμιστικός ρόλος, τον οποίο αναλάμβανε το κράτος.

Η άνοδος των φιλελευθέρων στην εξουσία στη Μεγάλη Βρετανία το 1906 και στην Ελλάδα το 1910 είχε πολλά κοινά χαρακτηριστικά: μεγάλη λαϊκή πλειοψηφία, παρεμφερείς προγραμματικές αρχές και αντιπροσώπευση στο Κοινοβούλιο κοινωνικών δυνάμεων που υπερέβαιναν τα τείχη του κλασικού φιλελευθερισμού. Μεταξύ των 400 βουλευτών που εξέλεξε το βρετανικό Φιλελεύθερο Κόμμα ήταν 23 εργατικοί και μερικοί σοσιαλιστές, οι οποίοι συγκροτούσαν ομάδα πίεσης στους κόλπους του. Η ίδια κοινωνική στρατεύση παρατηρήθηκε, όταν τέσσερα χρόνια αργότερα ανήλθε στην εξουσία το ελληνικό Κόμμα των Φιλελευθέρων. Όπως αναφέρει ο Π. Τζεργιάς, κατά την πρώτη περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης:

«υπήρχε στους κόλπους της παράταξης του μεγάλου Έλληνα πολιτικού και πολύς κοινωνικός ριζοσπαστισμός. Αυτό εξηγεί την ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού».

Οι ριζοσπαστικές αλλαγές των Βρετανών φιλελευθέρων άλλαξαν την τύχη των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και πε-



Δημήτριος Γούναρης. Διετέλεσε τρεις φορές Πρωθυπουργός της Ελλάδας. Καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε τον Νοέμβριο του 1922 ως ένας από τους υπαίτιους της Μικρασιατικής Καταστροφής. Υπήρξε θαυμαστής του Βασιλιά Κωνσταντίνου και πιστός υπηρέτης των απολυταρχικών ιδεών του.

ριόρισαν δραστικά τη φρικτή εκμετάλλευση των ενδεών κατοίκων του Ηνωμένου Βασιλείου. Μεταξύ 1906-1911 ψηφίστηκαν νόμοι που ενίσχυαν τη θέση των συνδικάτων, αύξησαν τις αποζημιώσεις για τα εργατικά ατυχήματα, καθιέρωσαν ελάχιστο μισθό για σειρά επαγγελμάτων. Το κοινωνικό κράτος, που εδραίωσαν οι φιλελεύθεροι, κόστιζε ακριβά. Η φορολόγηση των πλουσίων ήταν η αναγκαία λύση, στην οποία κατέφυγε η βρετανική κυβέρνηση για να στηρίξει τις κοινωνικές της μεταρρυθμίσεις. Στο λίκνο του πολιτικού φιλελευθερισμού είχε γίνει ένα μεγάλο βήμα προς μια κοινωνία πιο δημοκρατική και κοινωνικά πιο δίκαιη.

Η ριζοσπαστική κοινωνική νομοθεσία των προοδευτικών κυβερνήσεων Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας αποτέλεσαν, σύμφωνα με τον Ε. Χατζηβασιλείου, πρότυπο για τη διαμόρφωση από τη βενιζελική κυβέρνηση ενός προγράμματος κοινωνικής παρέμβασης του κράτους στην Ελλάδα. Όταν ο Βενιζέλος έλεγε στον Ράλλη ότι το κράτος είναι υποχρεωμένο να εναρμονίζεται με τις νεότερες τάσεις και ροπές της κοινωνίας, προφανώς, είχε υπόψη του τις κοινωνικές αλλαγές και τον εκσυγχρονισμό, που είχε επέλθει στις δύο μεγάλες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της Ευρώπης. Όμως ως εμπειριστής, χαρακτηριστικό των φωτισμένων φιλελευθέρων ηγετών, δεν ταυτίστηκε ούτε προσκολλήθηκε δογματικά στα ξένα πρότυπα. Ακολούθησε τον ελληνικό δρόμο για τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό διότι πρωτίστως η καθυστέρηση της χώρας, η απουσία κρατικών δομών και κοινωνικών θεσμών δεν του επέτρεψαν να εφαρμόσει από την πρώτη κυβερνητική του θητεία αυτούσιες τις κοινωνικές μεταρρυθμί-



Χαρακτηριστική φωτογραφία του Βενιζέλου όταν έγινε Πρωθυπουργός της Ελλάδας το 1910.

σεις των ριζοσπαστικών κυβερνήσεων της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Στην πραγματικότητα, το 1910 ο Βενιζέλος ξεκίνησε από το μηδέν. Χωρίς να δεχθεί καμία κοινωνική πίεση, προχώρησε σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, όταν στις δυτικές αυτές χώρες είχαν κατακτηθεί ύστερα από μεγάλους αγώνες και θυσίες. Δεν αφύπνισε μόνον τους αστούς αλλά και τους εργάτες, τους οποίους «πήρε από το χέρι», κατοχύρωσε νομοθετικά τα συνδικάτα, τους παρότρυνε να οργανωθούν σε αυτά, θεσμοθετώντας παράλληλα το δικαίωμα στην απεργία.

Οι εθνικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στις δυτικές δημοκρατίες διέφεραν ριζικά από εκείνες της Ελλάδας. Η χώρα, έχοντας ως μοναδικό όραμα τη Μεγάλη Ιδέα, που απορροφούσε κάθε ικμάδα του έθνους, δεν είχε δεχθεί τις ευεργετικές επιδράσεις της Βιομηχανικής Επανάστα-

σης και σπατάλησε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, χωρίς να αποτολμήσει το άλμα του κρατικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Οι τεράστιες εκκρεμότητες και οι αποτυχίες ενός ολόκληρου αιώνα είχαν συσσωρευθεί όταν ο Βενιζέλος αναλάμβανε τα νηία της χώρας. Η Ελλάδα, για να επιβιώσει, όφειλε να εκσυγχρονισθεί σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας και κοινωνικής ζωής και ταυτόχρονα τη δεκαετία 1910-1920 να επιτύχει την εθνική της αποκατάσταση, με συνέπεια οι τεράστιες πολεμικές δαπάνες να στερήσουν από το κράτος τη δυνατότητα να ασκήσει ακόμα πιο ευρεία κοινωνική πολιτική.

Τον Δεκέμβριο του 1911, εγκαινιάζοντας το Εργατικό Κέντρο Αθηνών, ο Βενιζέλος οριοθετούσε μια νέα εποχή για τα λαϊκά στρώματα. Διακήρυξε ότι στο εξής οι εργατικές τάξεις θα έπαιναν να είναι όργανο των πατριδοκαπήλων. Το κοινωνικό όραμα που ενέπνεε στον εργάτη ήταν βα-



Λαϊκή λιθογραφία που εξέφραζε τις ελπίδες του λαού για εξυγίανση του δημόσιου βίου.



Αγκυρα, το έμβλημα του κόμματος των Φιλελευθέρων.

θιά ριζοσπαστικό:

Με την ένωσίν σας, θα δυνηθῇτε ν' ανταγωνισθῇτε τὸ κεφάλαιον. Τὸν ἀνταγωνισμὸν αὐτὸν θεωρῶ φυσικὸν καὶ ὑψηλόν, ἐφ' ὅσον ἀποβλέπει εἰς τὸν τρόπον τῆς παραγωγῆς, εἰς τὸν φιλοδίκαιον καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγῆς [...] Τὸ κεφάλαιον δὲν εἶναι ἐχθρὸς τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ ζωοποιὸς δύνამις αὐτῆς. Πρέπει δὲ νὰ τὸ ἐνισχύσωμεν καὶ νὰ ἐλπίσωμεν ὅτι βαθμηδὸν καὶ οἱ ἐργάται θὰ ἀποκτήσουν αὐτό.

Το κήρυγμα αυτό, εκτός από το ότι αποτελούσε μεταφορά από το πρόγραμμα των Γάλλων δημοκρατών, που την ίδια περίοδο ήθελαν να δώσουν ιδιοκτησία σε ολόκληρο τον λαό, αναδεικνύει και έναν από τους βασικούς πολιτικούς και κοινωνικούς άξονες του προγράμματος του Βενιζέλου, τον συγκερασμό του ατομικού με το συλλογικό συμφέρον και την εξισορρόπηση των συμφερόντων των μεσαίων και των κατωτέρων κοινωνικών

στρωμάτων. Ο στόχος αυτός, όπως και οι άλλοι κοινωνικοί στόχοι, θα μπορούσαν να επιτευχθούν «βαθμηδόν». Η σταδιακή κοινωνική αλλαγή, η μόνη δυνατή με βάση όλες τις αρνητικές συγκυρίες της εποχής, που άρχισε με την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία, φανέρωνε ότι στο πρόγραμμα του υπήρχε μια ολοκληρωμένη σύλληψη των αναγκών κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Την περίοδο 1910-1915 τέθηκαν οι βάσεις ενός κοινωνικού προγράμματος μακράς πνοής. Στις επόμενες φάσεις της κυβερνητικής του θητείας θα καταφέρει να επιτύχει πολλούς από τους στόχους του προγράμματός του, αλλάζοντας τον κοινωνικό χάρτη της χώρας.

Κόμματα αρχών

Η ομαλή λειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ήταν άρρηκτα συνυφασμένη με τη δημιουργία σύγχρονων πολιτικών οργανισμών, απαλλαγμένων από το φαύλο παρελθόν των προσωποκεντρικών και πελατειακών κομματικών σχηματισμών, που κυριαρχούσαν έως τότε στο πολιτικό σύστημα της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι αποτελούσε ζωτική ανάγκη για τον δημόσιο βίο να οργανωθεί ο πολιτικός κόσμος

εἰς πραγματικὰς πολιτικὰς ὁργανώσεις περὶ τὴν σημαίαν ὠρισμένων πολιτικῶν ἀρχῶν, ὅχι εἰς ἀσύντακτα ἀπλῶς πλήθη πέρις ὠρισμένων προσώπων.

Σε άλλη ευκαιρία υποστήριξε ότι χωρίς αυτούς τους κομματικούς σχηματισμούς η πολιτική ζωή ρυθμίζεται από την τύχη και οδηγείται στην πολιτική αναρχία:

Τὰ πολιτικὰ κόμματα εἶναι αἱ μεγάλαι δυνάμεις αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κυ-

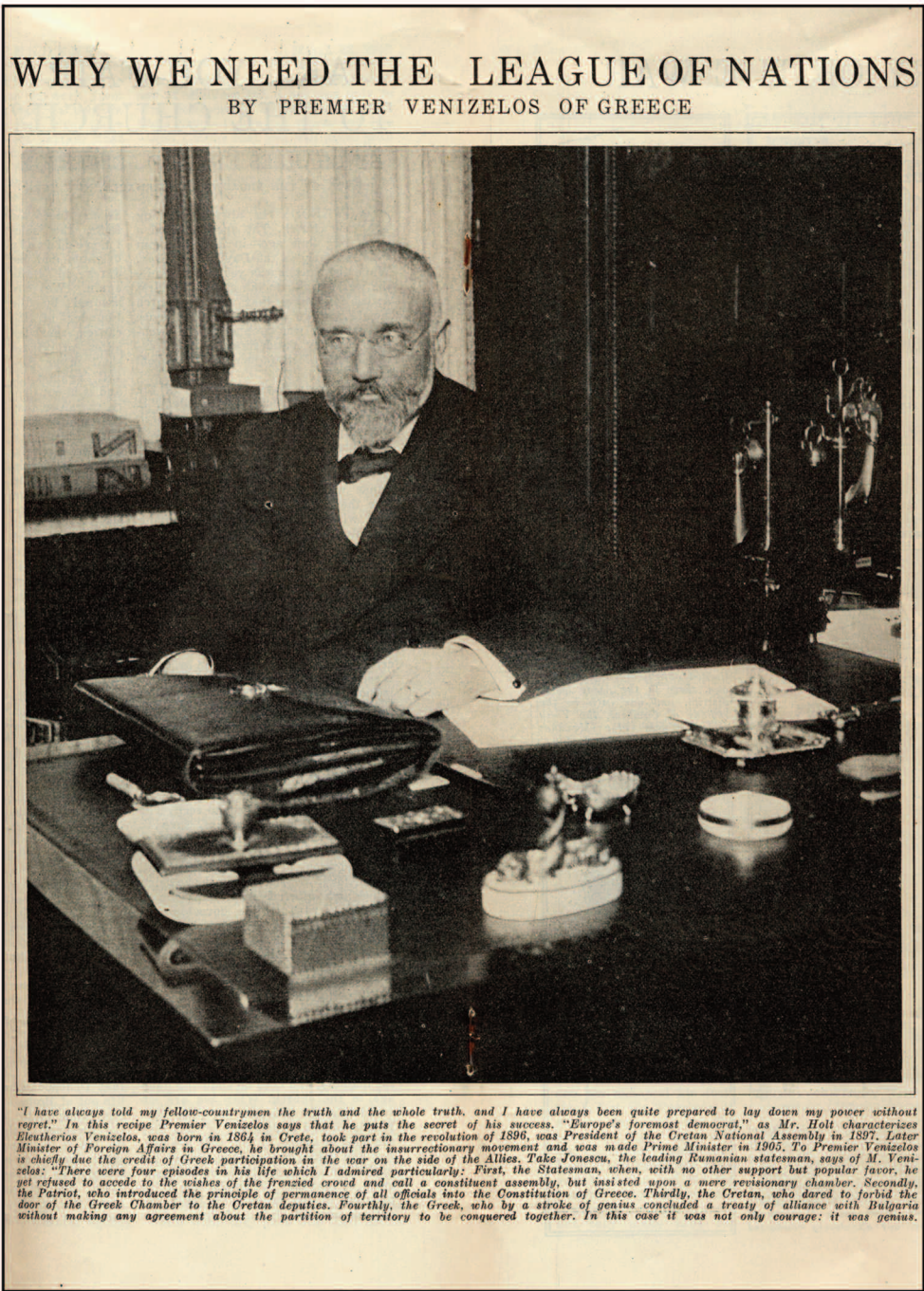
βέρνησιν ἐλευθέρων λαῶν. Δὲν ἵμπορεῖ νὰ δι-
οικηθῇ μὲ ἐλεύθερον πολίτευμα μία χώρα ἐὰν
δὲν ἔχει ὀργανωμένα πολιτικὰ κόμματα.

Οι θέσεις αυτές του Βενιζέλου, διατυ-
πωμένες μεταγενέστερα, συνθέταν εντού-
τοις τους προγραμματικούς στόχους τους
οποίους εξαρχής έθεσε για το δικό του
Κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο ιδρύ-
θηκε στην Αθήνα το 1910 και για το οποίο
δεν παρέλειπε να υπενθυμίζει ότι
«εἶχε προγενέστερον βίον, ἐν Κρήτῃ ἄλλων
20 ἐτῶν». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρου-
σιάζει η άποψή του για την οργανωτική
φυσιογνωμία, την οποία έπρεπε να έχουν
τα κόμματα:

«Τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κόμματος ἐγὼ τὴν
ἐννοῶ δημοκρατικὴν».

Οι αρχές αυτές διαπερνούσαν τους ιδρυ-
τές του Κόμματος των Φιλελευθέρων
όταν αυτό εμφανίστηκε στην πολιτική
σκηνή της χώρας. Ήταν ένας σύγχρονος
οργανισμός, που επιζητούσε να οργανω-
θεί στο πρότυπο των κομμάτων των κοι-
νοβουλευτικών δημοκρατιών της Ευρώ-
πης, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς
σχηματισμούς που λειτουργούσαν έως
τότε στην Ελλάδα. Η ίδια η οργανωτική
διάρθρωση του κόμματος ήταν εμπνευ-
σμένη από τη βρετανική παράδοση:

Οι πολλαπλές λέσχες του κόμματος, που
ιδρύθηκαν σε όλη την Ελλάδα, σκοπό δεν
είχαν να εξυπηρετούν τοπικές απαιτήσεις,
αλλά να εμπεδώσουν μια οριζόντια αντί-
ληψη του κόμματος στη συνείδηση των
ψηφοφόρων. Ανάλογη απήχηση είχε και
στους απόδημους Έλληνες. Ο Βενιζέλος
επιθυμούσε οι λέσχες να αποκτήσουν έναν
προωθημένο ιδεολογικό και πολιτικό
ρόλο και να μεταβληθούν σε μηχανισμό
παραγωγής ιδεών και πολιτικής, καθώς
και ανάδειξης στελεχών. Η πρώτη Λέσχη



«I have always told my fellow-countrymen the truth and the whole truth, and I have always been quite prepared to lay down my power without regret." In this recipe Premier Venizelos says that he puts the secret of his success. "Europe's foremost democrat," as Mr. Holt characterizes Eleutherios Venizelos, was born in 1862 in Crete, took part in the revolution of 1896, was President of the Cretan National Assembly in 1897. Later Minister of Foreign Affairs in Greece, he brought about the insurrectionary movement and was made Prime Minister in 1905. To Premier Venizelos is chiefly due the credit of Greek participation in the war on the side of the Allies. Take Jonescu, the leading Rumanian statesman, says of M. Venizelos: "There were four episodes in his life which I admired particularly: First, the Statesman, when, with no other support but popular favor, he yet refused to accede to the wishes of the frenzied crowd and call a constituent assembly, but insisted upon a mere revisionary chamber. Secondly, the Patriot, who introduced the principle of permanence of all officials into the Constitution of Greece. Thirdly, the Cretan, who dared to forbid the door of the Greek Chamber to the Cretan deputies. Fourthly, the Greek, who by a stroke of genius concluded a treaty of alliance with Bulgaria without making any agreement about the partition of territory to be conquered together. In this case it was not only courage: it was genius.

Άρθρο του Ελευθερίου Βενιζέλου για την Κοινωνία των Εθνών (Εφημ. *The New York Times*, 1919), το 1924 κλήθηκε να εκπροσωπήσει την Ελλάδα αποδεικνύοντας την πεποίθησή του για την αναγκαιότητα ύπαρξης του Οργανισμού.

Φιλελευθέρων, που ιδρύθηκε στην Αθήνα, άντλησε στοιχεία από τα καταστατικά ευρωπαϊκών κομμάτων και αποτέλεσε αφετηρία για τη δημιουργία κομματι-
κών οργανώσεων, μιας καινοτομίας για τα
κομματικά ήθη της Ελλάδας.

Ο εκσυγχρονισμός που επιχείρησε ο Βε-
νιζέλος δεν θεωρήθηκε ως αυτονόητη πο-
λιτική εξέλιξη, παρόλο που σε πολλές ευ-
ρωπαϊκές χώρες οι κομματικές οργανώ-
σεις και οι λέσχες αποτελούσαν ήδη μια
δημοκρατική παράδοση. Στην Ελλάδα η
εισαγωγή του νέου θεσμού καταγγέληθη-
κε από την αντιπολίτευση και μερίδα του
Τύπου ως σκάνδαλο, που επέβαλε την
επέμβαση του εισαγγελέα. Η εφημερίδα
Χρόνος, που είχε πρωταγωνιστήσει στην
είσοδο του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή
της χώρας, αλλά πλέον ασκούσε σκληρή
αντιπολίτευση, έγραφε τον Απρίλιο του
1911 ότι πίσω από το σκάνδαλο κρύβονταν

«Υπουργοί, Πρωθυπουργοί καὶ βουλευταὶ
τῆς λεγομένης ἀνορθώσεως» και διαπίστω-
νε ότι

«ἡ ἴδρυσις παρομοίας Λέσχης ἀποτελεῖ
ὄνειδος διὰ τὰ πολιτικὰ ἤθη τῆς χώρας».

Ο Δημήτριος Ράλλης, σε μια έξαρση
«κομματικού πατριωτισμού», έκρινε ως
απαράδεκτους τους νέους θεσμούς, συ-
κοφαντούσε τη Λέσχη της Αθήνας, απο-
καλώντας την «καζίνο», τη στηλίτευε ως
εκκολαπήτριο στελεχών που θα κατα-
λάμβαναν τον κρατικό μηχανισμό και
απαιτούσε την επέμβαση του εισαγγελέα.

Φαινομενικά οι αντιδράσεις είχαν προ-
κληθεί διότι οι λέσχες με τις εισφορές των
μελών τους είχαν αποκτήσει έσοδα, τα
οποία διαχειρίζονταν οι ίδιες. Στην πραγ-
ματικότητα οι αντιδράσεις φανέρωναν τη
στάση του συντηρητικού πολιτικού κό-
σμου, που απέρριπτε την ανανέωση των



Ο Πρωθυπουργός της Γαλλίας Aristide Briand και ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την επίσκεψη του τελευταίου στο Παρίσι, Οκτώβριος 1928. Ο Βενιζέλος υποστήριξε ένθερμα τις πρωτοβουλίες του Γάλλου ομολόγου του για Ένωση της Ευρώπης.



Αναμνηστική φωτογραφία μετά την αναγόρευση του Βενιζέλου ως επίτιμου διδάκτορα της Νομικής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (Ιούνιος 1920).

πολιτικών πθών, αρνιόταν οποιονδήποτε κομματικό εκσυγχρονισμό και αισθανόταν απέχθεια απέναντι στα κόμματα αρχών, που θα δημιουργούσαν οργανώσεις και θα άνοιγαν τις πόρτες τους στον λαό. Τις πραγματικές τους προθέσεις θα τις εκδήλωναν στη διάρκεια του Εθνικού Διαχασμού, όταν απροκάλυπτα θα προτιμούσαν το μοναρχικό αντί του λαϊκού στοιχείου, και θα έθεταν τον βασιλέα επικεφαλής της παράταξής τους.

Το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατάφερε τελικά να διαβεί μόνο του την πολιτική έρρημο. Υπό εξαιρετικά δυσμενείς εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες, εξελίχθηκε σε έναν πολιτικό οργανισμό, που αναμόρφωσε εκ βάθρων το πολιτικό σύστημα και, όπως σημειώνει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, αποτέλεσε ένα «μείζον εργαλείο» για το πολιτικό έργο του Βενιζέλου. Ο ίδιος όμως ο αρχηγός του, σε μεταγενέστερο χρόνο, με ειλικρίνεια και απογοήτευση, θα ομολογήσει ότι οι αλληλέλληλοι πόλεμοι και τα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν, στάθηκαν ανυπέβλητο εμπόδιο για τη δημιουργία ενός σύγχρονου και δημοκρατικά οργανωμένου κόμματος, όπως το είχε οραματιστεί το 1910. Παρά ταύτα, με υπερηφάνεια διαπίστωνε ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων, με τη δράση του και τις αρχές που το ενέπνευσαν, θεμελίωσε μια μοναδική πολιτική παράδοση για τη δημόσια ζωή της χώρας.

Σε ένα παραστατικό γράφημα ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης ξεδιπλώνει τη συναρπαστική πορεία της βενιζελικής παράταξης σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα:

Το εύρος, το βάθος και το βάρος της βενιζελικής “κληρονομιάς”, αποτυπώνεται ανάγλυφα στη γενεαλογία των βενιζελικών κομματικών σχηματισμών, που διαμόρφωσαν σε

μεγάλο βαθμό το ελληνικό πολιτικό τοπίο σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Μετά τη φυσική έκλειψη του Βενιζέλου, το Κόμμα των Φιλελευθέρων και διάφορα σχήματα, που κινήθηκαν στον κεντρικό χώρο και εκφράστηκαν από προσωπικό-

τες που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με τον ίδιο, είχαν έντονη παρουσία ακόμα και στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου. Είναι εντυπωσιακή η διεύθυνση του βενιζελισμού σε όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων, από τα συντηρητι-

κά κομματικά σχήματα, με τις διαδοχικές μεταπολεμικές διευρύνσεις τους, μέχρι τα κινήματα της αριστεράς. Ακόμα και στις παρυφές των κομμουνιστικών οργανώσεων, που ιδρύθηκαν κατά τη γερμανική κατοχή και άντλησαν ιδέες και πληθώρα



Προεκλογική περιοδεία με τρένο στην Μακεδονία (1928).

στελεχών από τον βενιζελικό χώρο. Στα πρόσφατα χρόνια, όσοι σχηματισμοί, με ρίζες στην ευρύτερη φιλελεύθερη παράταξη, επιχείρησαν να αποστασιοποιηθούν από τη βενιζελική παράδοση, σύντομα επέστρεψαν σε αυτή. Αν αυτή η επιστροφή στις ρίζες έγινε εγκαίρως ή όχι είναι ένα άλλο ζήτημα.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και σήμερα, εξακολουθεί να δοκιμάζεται σκληρά το ριζοσπαστικό όραμα του Βενιζέλου για την απελευθέρωση του ελληνικού λαού από τον πολιτικό πρωτογονισμό, τον λαϊκισμό, την προγονοπληξία, τον πνευματικό μαρασμό και την οπισθοδρόμηση. Δεκαετίες αργότερα οι παρακαταθήκες του μεγάλου πολιτικού εξακολουθούν να είναι εντυπωσιακά επίκαιρες.

Η ευρωπαϊκή ιδέα

Ο Εθνικός Δικασμός δεν διαίρεσε απλώς τον ελληνικό λαό σε δύο αλληλομισούμενες μερίδες, αλλά ανέδειξε και τις ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των δύο αντίπαλων παρατάξεων. Στα μάτια των αντιβενιζελικών ο Βενιζέλος ήταν ο εκφραστής του φραγκολεβαντισμού και αυτός που υποδούλωσε την Ελλάδα στους Δυτικοευρωπαίους. Ο Σπύρος Μελάς, αντιβενιζελικός τότε, έγραφε στο *Νέον Άστυ* τον Δεκέμβριο του 1916 ότι

«*ο Βενιζελισμός δεν ήταν παρά ο φραγκισμός στην πολιτική*».

Δύο χρόνια αργότερα, ο Φίλιππος Στεφ. Δραγούμης σχολιάζοντας στο ημερολόγιό του ένα υπόμνημα, του αδερφού του Ιωάννα προς τους Κλεμανσώ, Λούντ Τζωρτζ και Ουίλσον διαπίστωνε ότι

«*μιλεῖ σὰν δηλωμένος ἀντίπαλος τῶν ξένων τῆς Δύσης*». Την ίδια εποχή (1918), σε άλλη εγγραφή στο ημερολόγιό του, σημείωνε: *Ἡ ἐπιστροφή τοῦ [βασιλιά] Κωνσταντίνου [ἀπὸ τὴν εξορία], ἔστω καὶ μειωμένου, νὰ ἔχει πρακτικότερα ἀποτελέσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἀγῶνα μας ἐναντίον τῆς δυτικῆς ἐπιβολῆς*.

Στα κείμενα αυτά αποτυπώνεται η οργή για τις επεμβάσεις των Αγγλογάλλων στα εσωτερικά της χώρας· ταυτόχρονα όμως εκδηλώνεται ο αντιευρωπαϊσμός που διακρίνει τους διανοούμενους της αντιβενιζελικής παράταξης. Οι θέσεις αυτές που διαπερνούσαν την πλειοψηφία του ηγετικού πυρήνα της βασιλικής παράταξης, συνδυάζονται με την προηγηθείσα απόπειρα εγκαθίδρυσης απόλυτης μοναρχίας στην Ελλάδα με κύριους πρωταγωνιστές τους Γεώργιο Στρέιτ και Ιωάννη Μεταξά, που αποτελούσαν τους ιδεολογικούς εκφραστές του πρωσικού милитарισμού στη χώρα μας.

Με πρωτεργάτη τον Μεταξά διοχέτευσαν τα αντιευρωπαϊκά κηρύγματά τους στις μάζες που εκδηλώθηκαν δυναμικά με την τρομοκρατία των επιστράτων κατά των οπαδών των φιλελευθέρων για τους οποίους ο Γεώργιος Βεντάρης έγραφε ότι παρουσίαζαν αναλογίες με τον ιταλικό φασισμό, από τον οποίο απλώς προπορεύθηκαν. Οι παρακρατικές αυτές οργανώσεις, καθοδηγούμενες από το επιτελείο και την «υπερκυβέρνηση» που είχε εγκατασταθεί στα Ανάκτορα, είχαν ως σημείο αναφοράς τον ίδιο τον βασιλέα, στον οποίο αναγνώριζαν ιδιότητες ελέω Θεού

μονάρχη· άλλωστε, ο ίδιος ο Κωνσταντίνος πίστευε ότι η θεία πρόνοια ήταν εκείνη που τον είχε τάξει αρχηγό του ελληνικού λαού. Οι ιδεολογικές εμπνεύσεις και το πρότυπο ήταν βέβαια ο γερμανικός милитарισμός και προσωπικά ο Κάιζερ Γουλιέλμος, προς τον οποίο η ελληνική βασιλική οικογένεια έτρεφε απεριόριστο θαυμασμό. Εξάλλου και ο ίδιος ο Γερμανός αυτοκράτορας είχε καλλιεργήσει το ίδιο μεσσιανικό πνεύμα για τον εαυτό του και τη Γερμανία. Λίγα χρόνια πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ισχυριζόταν ότι:

«*Ο καλὸς Θεὸς δὲν θὰ ἐκοπίαζε τόσον διὰ τὴν Γερμανικὴν μας Πατρίδα, ἐὰν δὲν μᾶς προώριζε διὰ μεγάλα πεπρωμένα. Εἴμεθα τὸ ἄλᾳς τῆς Γῆς. Ὁ Θεὸς μᾶς ἐκάλεσε διὰ νὰ ἐκπολίτισουμε τὸν κόσμον*.

Απέναντι σε αυτό το ρεύμα του μοναρχισμού, της οπισθοδρόμησης, της ομαδικής ψύχωσης και του πρωτογονισμού που είχε κυριεύσει ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, παρέμενε ανοικτό ζήτημα αν η Ελλάδα θα συνέχιζε

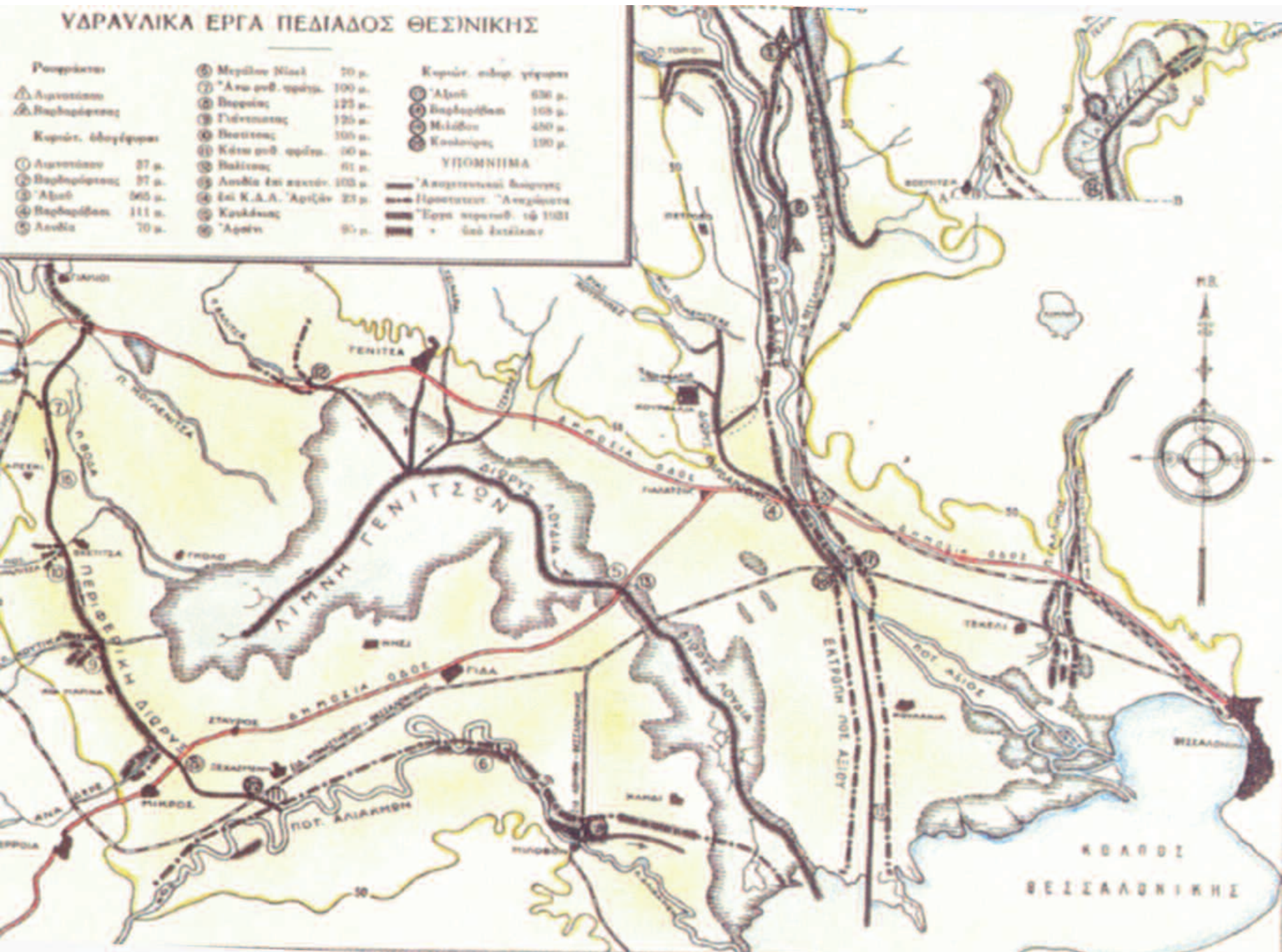
«*ν' ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῆς Δυτικοποίησης, στὴν ὁποία τὴν ὁδηγοῦσαν οἱ Φιλελευθεροί*».

Η παλινόρθωση του φαύλου παρελθόντος, που επιχειρήθηκε από τη βασιλική παράταξη την περίοδο 1915-1920, σε συνδυασμό με έναν έξαλλο λαϊκισμό, που θελγόταν από μεσαιωνικά πρότυπα εξουσίας, απειλούσε τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις της διακυβέρνησης Βενιζέλου της περιόδου 1910-1915. Επιπλέον, επιχειρούσε να κατεδαφίσει την ίδια τη θεσμική συγκρότηση του κράτους, στο πρότυπο των δυτικών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών και τελικά τον ίδιο τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Ο Βενιζέλος κέρδισε τη μάχη αυτή, αλλά έχασε τις εκλογές του 1920 με ολέθριες συνέπειες για το μέλλον του έθνους. Τον διαδέχθηκαν οι αντίπαλοί του, που κατά την οδυνηρή διετία που ακολούθησε δεν ήταν σε θέση να αμφισβητήσουν την ευ-



Το 1929 ο Ελευθέριος Βενιζέλος ίδρυσε το Υπουργείο Αεροπορίας και ανέλαβε ο ίδιος Υπουργός με υφυπουργό τον Αλέξανδρο Ζάννα. Το 1930 ιδρύθηκε η πρώτη ελληνική αεροπορική εταιρεία και το 1931 αγοράστηκαν τα πρώτα αεροπλάνα της εταιρείας, τέσσερα Junkers-24, 12 θέσεων. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, με πρώτο επιβάτη τον Πρωθυπουργό εγκαινιάζεται η γραμμή Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Αθήνα.





Σχεδιασμός εγγειοβελτιωτικών έργων στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, κατά την τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου.

ρωπαϊκή προοπτική της χώρας. Αντίθετα, με το στίγμα του γερμανόφιλου, κατέφυγαν ως ικέτες στους Ευρωπαίους για να σώσουν τους εαυτούς τους και τη χώρα. Ήταν όμως πολύ αργά.

Όταν το 1928 ο Βενιζέλος επέστρεψε στην εξουσία, ύψωσε τη φωνή του και στάθηκε συνήγορος του ειρηνικού και δημοκρατικού μέλλοντος της Ευρώπης. Τον συγκινούσε ιδιαίτερα η ιδέα της ενωμένης Ευρώπης και υποστήριξε με πάθος τις πρωτοβουλίες του Γάλλου πρωθυπουργού Μπριάν (Aristide Briand) για τη δημιουργία της νέας Ευρώπης. Το 1929 τόνιζε:

‘Ο πόλεμος απέδειξεν ότι οί νικηταί εἶναι τόσοι πτωκοί, ὅσον καὶ οἱ ἡττημένοι. Νομίζω ὅτι αἱ Ἠνωμένοι Πολιτεῖαι τῆς Εὐρώπης θὰ ἀντιπροσωπεύουν, ἔστω καὶ ἄνευ τῆς Ρωσσίας, μίαν δύναμιν ἄρκετὰ ἰσχυρὰν νὰ προαγάγῃ εἰς εὐχάριστον σημεῖον τὴν εὐημερίαν καὶ τῶν ἄλλων ἡπείρων.

Όπως παρατηρεῖ ο Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος:

Η υιοθέτηση της ιδέας της ευρωπαϊκής ενοποίησης ήταν συνυφασμένη με την εξοικείωση του Βενιζέλου με αρχές και επιδιώξεις που είχαν βιωθεί και καταξιωθεί στους κόλπους μιας συγκεκριμένης “Ευρώπης”, την οποία και είχε νωρίς ενσυνείδητα επιλέξει. Ήταν, η Ευρώπη αυτή, θεματοφύλακας των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης, η Ευρώ-



Έκδοση του 1929 του Γραφείου Ελληνικού Τουρισμού, με φωτογραφία του Παρθενώνα από τη Nelly's. Ο ΕΟΤ (Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού) ιδρύθηκε από την τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου.



Ένα από τα μοντέρνα σχολεία της εποχής είναι και το δημοτικό της Γούβας στην Αθήνα, 1933. Κατά την διακυβέρνηση της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο χτίστηκαν περισσότερα από 3.000 σχολικά κτίρια.

πη των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, πεδίο εφαρμογής της “δημοκρατικής αρχής”.

Ο Βενιζέλος στο τέλος της πολυκύμαντης σταδιοδρομίας του διακατεχόταν από το πάθος της επικράτησης της ειρήνης στον ευαίσθητο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και ευρύτερα στην Ευρώπη. Προς τον σκοπό αυτό ξεπέρασε ψυχώσεις και εθνικιστικές αντιθέσεις που διαιρούσαν τους λαούς της περιοχής για αιώνες. Οι επιτυχημένες πρωτοβουλίες του για συνεννόηση και ειρηνική επίλυση των διαφορών στα Βαλκάνια αποτελούν γεγονότα μεγάλης ιστορικής σημασίας. Την περίοδο αυτή υπερέβη για μία ακόμη φορά τα στενά εθνικά πλαίσια και οι ορίζοντές του αγκάλιασαν ολόκληρη της ευρωπαϊκής ήπειρο.

Σε μνημειώδη λόγο του στην Κοινωνία των Εθνών, τον Σεπτέμβριο του 1929, ενώπιον της διεθνούς ηγεσίας, με ανεπιφύλακτη πίστη διακήρυξε:

Ποιος μπορεί να άμφισβητήσει σήμερα ότι από εδώ κι εμπρός ο πόλεμος είναι για όλο τον κόσμο μία πολύ κακή υπόθεση; Θίγει τούς ηλικιωμένους, τις γυναίκες, τα παιδιά τόσο όσο και τούς έμπολέμους. Και ότι ανάμεσα σε αυτούς τούς τελευταίους δεν είναι τώρα πια δυνατόν να υπάρχουν νικηταί και ήττημένοι γιατί τελικά όλοι θα είναι νικημένοι. Ποιος είναι αυτός που θα έχει άμφιβολίες μπροστά στις τελειοποιήσεις των μέσων καταστροφής, ιδίως στον χημικό τομέα, ότι κάθε περίπτωση νέου πολέμου δεν θα είναι πράξη φρικτής και έγκληματικής παραφροσύνης;

Από τη θεωρία στην πράξη

Ο Βενιζέλος έλεγε ότι:

«Οι ιδέες είναι για εμένα σεβαστές εφ’ όσον συμβιβάζονται με την ζωή». Αυτό πράγματι ήταν το καθοριστικό στοιχείο της πολιτικής του, που του επέτρεψε να συνδυάσει τις ιδέες με το ρεαλισμό, τη θεωρία με την πράξη. Ο ίδιος μισούσε τον λαϊκισμό και αποστρεφόταν τις δημαγωγικές υποσχέσεις από τα μπαλκόνια. Αντί για μεγάλα

λόγια και ανεφάρμοστες θεωρίες προτιμούσε τα μεγάλα έργα. Δικαίως ο Γεώργιος Παπανδρέου τον χαρακτήρισε ιδεολόγο και πραγματοποιιό.

Στην Ελλάδα ο Βενιζέλος ταυτίζεται πρωτίστως με το μεγάλο του έργο της εθνικής αποκαταστάσεως. Αποτέλεσμα, αυτού, είναι να επισκιάζεται το λαμπρό του έργο της εσωτερικής ανόρθωσης και του εκσυγχρονισμού της χώρας. Και όμως, το έργο του αυτό υπήρξε εξίσου σημαντικό. Ο Βενιζέλος αναδείχθηκε σε φυσικό ηγέτη των προοδευτικών στρωμάτων. Με τη

στήριξη των δυνάμεων αυτών, εξέφρασε την αντίθεση προς τα παλαιοκομματικά ήθη και τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό, που εμποδίζαν την ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών και της Δημοκρατίας. Έτσι, ο σύγχρονος κοινοβουλευτισμός του 20ού αιώνα ξεκινά ουσιαστικά με τη ριζική ανανέωση που επέφερε ο Βενιζέλος. Επρόκειτο για μία αληθινή εθνική αναγέννηση με παράλληλη οικοδόμηση κοινωνικών και κρατικών θεσμών.

Το οκτάωρο, η αργία της Κυριακής, η προστασία της γυναικείας και της παιδι-

κής εργασίας. Ακόμα η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση, η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, η κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, η οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, οι νόμοι για τα σωματεία και τους συνεταιρισμούς, η συνδικαλιστική οργάνωση των εργαζομένων, η δημιουργία ασφαλιστικών ταμείων, υπήρξαν μερικές από τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις που καθιέρωσαν το κράτος δικαίου και πρόνοιας στην Ελλάδα και ανακούφισαν τις παραμελημένες λαϊκές τάξεις.



Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου (μετέπειτα πρωθυπουργός) στην Ακρόπολη, κατά τη διάρκεια έργων αναστήλωσης του Παρθενώνα, 1930.

Πολλές από τις μεταρρυθμίσεις της εποχής του Βενιζέλου εξακολουθούν ν’ αποτελούν τον κορμό του ισχύοντος σήμερα θεσμικού πλαισίου, το οποίο ρυθμίζει σημαντικούς τομείς του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα και προδίδουν ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία. Για την πολιτική αυτή του Βενιζέλου ο Αλέξανδρος Σβώλος θα γράψει το 1930 στο «*Ελεύθερον Βήμα*» ότι «*επρόκειτο περί εργατικής πολιτικής την οποίαν εκάραξε μία αστική κυβέρνηση προλαμβάνουσα κατά το πλείστον, και όχι απαντώνσα εις τας αξιώσεις του εργατικού κόσμου*».

Στον αγροτικό τομέα το έργο του υπήρξε εξίσου σημαντικό. Έργο των βενιζελικών κυβερνήσεων είναι οι γεωργικοί συνεταιρισμοί, τα επιμελητήρια, η οργάνωση της γεωργικής εκπαίδευσης, η εφαρμογή της μηχανικής καλλιέργειας και η εισαγωγή υψηλής επιστημονικής στάθμης καλλιεργητικών μεθόδων. Η αξιοποίηση των γεωργικών γαιών και ειδικότερα τα αρδευτικά, αποξηραντικά, αντιπλημμυρικά έργα και η αγροτική οδοποιία. Ακόμη η οργάνωση των γεωργικών υπηρεσιών και η αποκέντρωσή τους, η αύξηση της σιτοπαραγωγής, η πολιτική του ελαιολάδου, η ανάπτυξη της βαμβακοπαραγωγής, η ασφάλεια της υπαίθρου, η οργάνωση της αγροτικής πίστης, που έσωσε τον Έλληνα αγρότη από την τοκογλυφία και έδωσε ώθηση στην αγροτική ανάπτυξη της χώρας. Και βέβαια η εισαγωγή των διατάξεων για την αναγκαστική απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών και η παραχώρηση κτημάτων του κράτους στους καλλιεργητές.

Ξεχωριστής σημασίας υπήρξε και η ανορθωτική πολιτική των κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου στην οργάνωση του αστικού και του αγροτικού χώρου. Το θέμα ανέκυψε μετά τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-13 και με αφετηρία το έτος 1914 έχουμε μια πραγματική επανάσταση στον εκσυγχρονισμό των πολεοδομικών εφαρμογών, στη συγκρότηση της νέας ελληνική πόλης στη δημιουργία νέων οικισμών, καθώς και στην οργάνωση της τεχνικής εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό:

- Δημιουργείται το υπουργείο Συγκοινωνιών, στο οποίο υπάγονται πλέον τα δημόσια έργα, οι δρόμοι, τα λιμάνια, η ενέργεια, η πολεοδομία, η τεχνική εκπαίδευση και γενικότερα η υποδομή.

- Εκσυγχρονίζεται εκ βάθρων και κωδικοποιείται η πολεοδομική και οικοδομική νομοθεσία. Αναδιαρθρώνονται οι τεχνικές υπηρεσίες του κράτους και δημιουργούνται μηχανισμοί ελέγχου και εποπτείας των πολεοδομικών θεμάτων.

- Συνδέεται το Κράτος με τους τεχνικούς και το Τεχνικό Επιμελητήριο καθιερώνεται ως τεχνικός σύμβουλος του Κράτους.

- Θεσμοθετείται η επαγγελματική οργάνωση των τεχνικών (Σύνδεσμος Ελλήνων Μηχανικών, Σύλλογος Αρχιτεκτόνων κ.λπ.).

- Ανασυγκροτούνται εκ βάθρων οι τεχνικές σπουδές.

Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, από ανώτερη σχολή μικτής παιδείας, αποκτά το σημερινό του όνομα και γίνεται ισότιμο με το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1914),



Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στο Βελιγράδι, δίνοντας συνέντευξη.



Ελευθέριος Βενιζέλος και Ισμέτ Ινονού στη συνάντηση για το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας. Άγκυρα, 30 Οκτωβρίου 1930. Η πολιτική του Έλληνα Πρωθυπουργού στερέωσε την ειρήνη στα Βαλκάνια.

ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1917, ιδρύονται οι σχολές Αρχιτεκτόνων, Χημικών Μηχανικών και Τοπογράφων, καθορίζεται η διάρκεια φοίτησης και καθιερώνονται οι εισαγωγικές εξετάσεις.

- Κατά την περίοδο των βενιζελικών κυβερνήσεων συγκροτείται όλο το νομοθετικό πλαίσιο της πολεοδομικής πολιτικής του Κράτους, το οποίο ισχύει μέχρι σήμερα, ήτοι:

- το Ν.Δ. 177/23 «Περί σχεδίου πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών».

- το Ν.Δ. του 1929 «Γενικός οικοδομικός κανονισμός του Κράτους» και

- Ο Ν. 3741/1929 «Περί ιδιοκτησίας κατ’ ορόφους».

Η απελευθέρωση της βορείου Ελλάδος και η επακολουθήσασα Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και ο προοδευτικός χαρακτήρας των βενιζελικών κυβερνήσεων οδηγεί το Κράτος να λάβει επαναστατικές αποφάσεις, που φέρνουν νέα πολεοδομική σκέψη και πολιτική στην οργάνωση και διαμόρφωση των οικισμών και των πόλεων. Έτσι, την περίοδο αυτή έχουμε:

- Ολοκληρωμένα ρυμοτομικά σχέδια για την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων οικισμών, τη διαρρύθμιση και τον επανασχεδιασμό των πόλεων, με κυριότερα παραδείγματα τη Θεσσαλονίκη, όπου πραγματοποιείται ένα αληθινά τεράστιο έργο, τις Σέρρες κ.λπ.

- Ένα εκτεταμένο δίκτυο υποδομών για την εγκατάσταση των προσφύγων.

- Μεγάλα δημόσια έργα, όπως για παράδειγμα η υδραυλική διευθέτηση των πεδιάδων, που άλλαξαν το αγροτικό και γεωγραφικό τοπίο.

•Την οικοδόμηση 3.000 σχολείων και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που έφεραν πραγματική επανάσταση στο χώρο της εκπαίδευσης.

Το μεγάλο του έργο της εσωτερικής ανάπλασης του τόπου δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί στο πλαίσιο ενός άρθρου (Συμβούλιο Επικρατείας, Τράπεζα Ελλάδος κ.λπ.). Διότι βέβαια, η προσωπικότητα αυτή, που διαμορφώθηκε μέσα από αγώνες, είναι βέβαιο ότι φέρει και τη σφραγίδα του νομομαθούς κοινωνικού αναλυτή και οραματιστή, ο οποίος συνδύαζε το όραμα με τον πραγματισμό. Οι μεταρρυθμίσεις του, μέσα στο πλαίσιο των μείζονος σημασίας πολιτικών του επιλογών, διαμόρφωσαν και το δίκαιο του σύγχρονου ελληνισμού θέτοντας τις βάσεις στους χώρους του δημόσιου και του ιδιωτικού δικαίου.

Στη μνήμη των μεταγενέστερων η κυρίαρχη εικόνα του Ελευθερίου Βενιζέλου είναι αυτή του πολιτικού του προικισμένου με απαρράμιλλη ικανότητα προάσπισης των δικαίων του έθνους και του λαού, αλλά και του Ευρωπαίου ηγέτη, ο οποίος είχε βαρύνοντα ρόλο στην ιστορική εξέλιξη της γηραιάς Ηπείρου. Το έργο του, οι λόγοι του, το όραμα του εξακολουθούν να είναι πάντα επίκαιρα. Ο κορυφαίος αρθρογράφος Γιάννης Μαρίνος έγραφε τον Δεκέμβριο του 2004 από τις στήλες του Βήματος:

«Αυτές τις δύσκολες και πάλι ώρες, κατά τις οποίες θα πρέπει - και μάλιστα επείγοντως - να διαμορφωθεί, με σαφήνεια και ρεαλισμό μια ενδεχομένως νέα και πάντως σε βάθος χρόνου εθνική στρατηγική, καλούνται οι Έλληνες πολιτικοί να ανατρέξουν στα διδάγματα του μεγάλου πολιτικού. Ποιες σκέψεις και ποια μεθόδευση διείπαν την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου και πώς επιτύχανε όσα ουδείς άλλος προγενέστερος ή επόμενος πολιτικός της νεότερης Ελλάδας πέτυχε».

Θα συμφωνήσουμε ανεπιφυλάκτως.

Η συστηματική έρευνα και μελέτη της προσωπικότητας, της ζωής, του έργου και της εποχής του Ελευθερίου Βενιζέλου αποτελεί και σήμερα μια μεγάλη πρόκληση. Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» που δημιουργήθηκε στα Χανιά το 2000 και η έδρα του βρίσκεται στην ιστορική οικία της Χαλέπας, όπου έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του, αυτό το σκοπό υπηρετεί. Το έργο είναι τεράστιο και η βοήθεια όλων αναγκαία.

Ν. Παπαδάκης



Εγκαίνια Μπενάκειου Διδακτηρίου στο Κολλέγιο Αθηνών, 1929

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

S. Berstein, Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ό αιώνα, Αθήνα 2002.
W. Edgar, «Οι εκκαθαρίσεις του 1917: η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου».
G. Hering, Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936, Αθήνα 2006.
T. Lloyd, «Μεγάλη Βρετανία: πολιτικοί αγώνες και μεταρρυθμίσεις».
Γ. Βεντήρης, Η Ελλάς του 1910-1920, Αθήνα 1970.
Θ. Βερέμης, «Οι μεταλλάξεις του φιλελευθερισμού» στο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του, ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων-Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2014, σελ. 31-42.
Ε. Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μεταφραστής του Θουκυδίδη: ένας ιστοριογραφικός γρίφος» στο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του..., σελ. 43-67.
Κ. Δεσποτόπουλος, «Αριστοτέλης», περ. Εποχές, Ιανουάριος 1964.
Φ. Δραγούμης, Ημερολόγιο Διχασμός 1916-1919.
[Το] Επαναστατικών Στρατόπεδον Ακρωτηρίου (Ημερολόγιον και Πρακτικά) 1897, Ακρωτήρι 2002.
Π. Κιτρομυλίδης, Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1991.

Ν. Κλαμαρής – Ν. Παπαδάκης (επιμ.), Ο Βενιζέλος ως Νομικός: η συμβολή του στην αναμόρφωση του ελληνικού δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή 2003.
Λ. Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910: η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Αθήνα 1992.
Γ. Παπαντωνάκης, Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1928.
Τ. Σακελλαρόπουλος-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή, το πρόσωπο, η εποχή, Αθήνα 2009.
Κ. Σβολόπουλος, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίση εις την αυτόνομον Κρήτην, 2η έκδ. Αθήνα 2005.
- , «Ελευθέριος Βενιζέλος και διεθνής κοινωνία 1898-1930» στο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του..., σελ. 273-279.
Σπ. Σκόντρας, Ιστορία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου 1914-1918, Αθήνα 1969.
Στ. Ι. Στεφάνου, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωτοπόρος της Κοινωνικής Πολιτικής και του «Κράτους Ευημερίας» εις τον Δυτικό Κόσμον, Αθήνα 1964.
- (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά υποθήκαι, Αθήνα 1965.
- (επιμ.), Τα Κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου, Αθήνα 1981-1983.
Π. Τζεργιάς, «Συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός: η ελληνική πραγματικότητα».
Ν. Τωμαδάκης, Ο Βενιζέλος έφηβος, Αθήνα 1964.
Ε. Χατζηβασιλείου, «Ο φιλελευθερισμός του Βενιζέλου» στο Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του..., σελ. 143-169.
Εφημερίδες: Κήρυξ, Εστία, Χρόνος, Αθήναι, Νέον Άστυ, Πατρίς, Ελεύθερον Βήμα.



Η υποδοχή της σορού του Ελευθερίου Βενιζέλου στο λιμάνι των Χανίων.



Κρητικοί με χαρακτηριστικές ενδυμασίες φέρουν στους ώμους τους τη σορό του Κρητικού ηγέτη.